

१०२
२

अथ

१०२
२

ग्रन्थनामः

“शांकरभाष्यवार्तिकम्”

कर्तृनामः

कुमारिलभट्टः

विषयः

“पूर्वमीमांसा”

Shabar Bhasya varhikan

४१९

१०२
२

अथ

शास्त्र रभाष्यवार्तिकम्
कुमारिलभट्ट प्रणीतम्

श्रीमत्कुमारिलभट्टविरचितपूर्वमीमांसाशास्त्र रभाष्य
वार्तिके द्वितीयाध्यायप्रथमपादोऽङ्कः
१८ ००

१८०१

१०२
२
✓

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ नार्थाः कर्मशब्दाभेदः प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते संवन्तावस्तुल्यत्वाद्
 यस्मिन् करोति। तत्र प्रथमेश्यापेप्रमाणलक्षणं तत्र मित्युक्तं। कुतः॥ नैव हि प्रथमेश्यापे प्रमाणं किञ्चन
 लक्षणं न प्रमाणादेः स्वरूपमुपवर्णितं। तन्नाम लक्षणमुच्यते। येन तद्व्यतिरिक्तेन मन्त्रस्य रूपव्यावृत्तौ
 कारणे निरूप्यते। न वै प्रमाणदिलक्षणमुक्तं। अनुमानादीनि तावन्नेव मुत्रितानि। प्रत्यक्षमपि धर्मप्रत्य
 निमित्तत्वेनोपपन्नं न लक्षणं वेनेति आख्यातं। स्वशब्दोपि धर्मप्रमाणभूतः कश्चिद्व्यतिरिक्तः अस्मिन्नेवा
 धिकरणेन स्यात्प्रमाणत्वाद्यदं पिबुत्तिकारेण सर्वेषां लक्षणं प्रदर्शितं। न तदध्यायार्थत्वेनोपसंहर
 तुं युक्तं सूत्राध्यायार्थानुपसंहारात्॥ कथं वसंमस्तलक्षणार्थव्यतिरिक्त एवार्थसूत्राणि दीयेरन्नपि
 वावृत्तिकारेण योऽप्युक्तः प्रत्यक्षपूर्वकः। अपरीक्ष्यतया सोऽपि नैवलक्षणगोचरः। लोकप्रसिद्ध
 निहितान्यपरीक्ष्यतोक्तानि न प्रथमाध्यायविषयत्वेनोपसंहारमर्हति। तस्माद्यत्प्रथमेश्यापेव तत्तदा
 लोच्येत दाष्यन्तेयं। तत्र प्रमाणलक्षणं तावन्नोदनालक्षणीश्रयं विध्यादितव निर्णीतिः प्रमाणेनै

ववस्थितासमस्रोहिप्रथमापादश्चोदनालक्षणासूत्रपरिकरसूत्रवधर्मस्योदनालक्षणावमुक्तेऽतोव
धारितार्थलक्षणाशब्दसहितमाहवयोत्प्रमाणाशब्दः प्रमीयतइत्येवंचकृत्याधर्मविषयएवधारकोयः
सत्यपिवप्रमेयमात्रवद्विबेस्मिन्काष्ठेतिज्ञास्यचेनधर्मः प्रमेयः प्रकातइतिसएवगृह्यतेअथवाक
णमेवप्रमाणांतस्यैकलक्षणासूत्रे।यद्यपिवसर्वप्रमाणांनांतत्वात्।तथापिधर्मप्रमाणस्योदनाचेनाम
लक्षणामित्येतावतैवोक्तंमन्यते।नवावश्यंसर्वोक्तमैवलक्षितेनलक्षणावैविशेषरूपाणांमानद्वेनस
र्वलक्षणाभावप्रसंगोदयितोत्पत्तिकसूत्रेणविशेषोक्तएवयेनागमविशेषोवगम्यते।अथवा
पन्यसूत्रोदनात्मकस्यप्रमाणास्यलक्षणेप्रामाण्यकारणमुक्तमित्ययसंहारस्ययाययपिविधेसिद
रूपमिदमर्थवादस्योदमेवस्येत्येवंनोक्ते।तथापिधर्मप्रत्यययोगाभिधानात्तत्रैर्निर्णेतमवसराना
वान्तस्वरूपंनिर्दिष्टंश्रुतिमूलवैविज्ञानस्यस्मृतिप्रामाण्यतत्वंनामधेयस्योदनांतर्गतत्वात्प्रमाणा
त्वं।संक्षिप्तार्थनिर्णयोवाच्यशेषसामर्थ्ययोःप्रामाण्यमित्येवंसमस्तमध्यायंप्रमाणलक्षणामित्यावच्छ

तो तत्र प्रसक्त्यामित्यविस्मृतप्रामाण्योहिनेदादिप्रतिपादनमविशेषादनर्थकं हि स्यादिति क्रियमाणं
 सदृतेऽन्यथाह्यनर्थकं नामेत्यपि प्रत्यवतिष्ठेत्तननुप्रधानाप्रधानवित्ता नृतीयवनुर्थयोर्विषयः। कथम
 त्रौपन्यस्यते। केविदाहुरिह इव्यकर्मणो रूतत्रनु कर्मणो मेव गुणप्रधानविविधारादपौ नरुक्तमिति
 तदपुनः। इव्यगुणकर्मसंस्कारेचित्यत्र मन्त्रो मिधानात्। तेनैव वाच्यं लक्षणार्थवत्त्वेन तेदः शब्दं
 त्सादिभिः। तमत्र पूर्वमेदोपि प्राधान्यं तत्प्रसिद्धये॥ कर्ममेदमवावदौ शर्गिकोलक्षणार्थसदपवा
 दवेनामेदसदनुतिष्ठोदिनोच्च पूर्वमेदोमेदो। तत्र प्रतिकर्ममेदमपूर्वमेदप्रसक्तौ नृतीयासिद्धः प्रधाना
 विचारः पुनरपवादत्वेन श्रूयते। सत्यप्येव हं त्यादीनां शब्दोतरादिभिर्न देकर्मोक्तौ। तदष्टप्रयोजनप्र
 यवसानान्नक्रियाजन्यापूर्वोत्तरोत्पत्तिः। यत्तु नियमापूर्वतक्रियाकृतं न भवतीति न तया व्यपदिश्यते।
 तेन यत्रैव दद्यादीनि प्रतिक्रियाणां प्राधान्यं तत्रैव तद्देदनिमित्तापूर्वमेदसिद्धिः। अस्यैव विवेकार्थं य
 दुणप्रधानलक्षणं वक्ष्यते। तदपवादपवादार्थं धर्ममात्रे तु सुतशब्दयोरिति वाधिकरणादयं प्रस्तावः २

तोततश्चर्यातद्वैविध्यवशास्तिप्रसंगान्नृतीयंप्रकारमभिधायकचंप्रतिपादयितुंमंत्रप्रस्तावस्तत्तद्व्या
दीनितुप्रसक्तानुप्रसक्तेनयावत्यादसमाप्ति। ततःशशोतरान्यासाभ्यामेदमुक्तापौर्णमास्यधिकरणानान्या
साप्रवादःकरिष्यते। समुद्रायानुवादवातततस्तदपवादार्थमुपांशुयाजधारायि होत्रपशुसोमाधिकर
णानिततःसंख्यासंज्ञागुणैर्भेदस्मावच्चगुणागतोविवारोयावत्प्रकरणानंतराधिकरणततस्त्वेत्यायानुवृत्ति
राशाखानंतराधिकरणतत्रषट्कातिरिक्तभेदकारणव्युदासःसंज्ञान्यासगुणाप्रक्रियाणांवाशिकानिवृ
त्तिरित्येतावान्नेदलकार्थः॥ एषएवार्थविरूपेणवक्तव्यःत्रैगांगिवाद्यवधारणार्थंनवान्यस्येदानीमव
सरोस्तीत्ययमेवाध्यायमेवेधाकुतः॥ शेषशेषादयःसर्वेकर्मभेदनिबंधनाःकार्येज्ञातेधिकारंस्यादु
पदेशोतिदेशधीः॥॥ प्राक्तावत्प्रमाणलक्षणाद्देदार्थविवारगत्मकवाचनकस्यविद्देदलक्षणादेःप्रस्ता
वइत्युत्तरकालमारेभःतत्रापिशेषशेषिचंप्रयोजकाप्रयोजकचंप्रक्रमश्चभिन्नानांभवतीतिभेदल
क्षणाव्यापारन्यंते। तथाधिकारःकर्मसूत्रेपेवधारितेतद्योग्यतयाशेषोनिर्प्रयितुमितिप्रेवापिलक्षणा

निप्रतीक्षतोतथोत्तरषट्कोतिदेशविषयवाद्युपदेशज्ञानाधीनसिद्धिः समस्तः समस्तपूर्वेष्वक्रमेण कृतो
 अतश्चपरिज्ञेयसिद्धेयमेतदलक्षणास्यसंबन्धइत्यन्तरम्यतोषाद्वैधकर्मनेदइति साधनमिदोपकारा
 त्वावक्ष्यमाणसूत्रकमानुरोधेननामधेयसंख्यानेत्तरेपठितव्यंसदतादरादंतेयठितामिति करणोद्देश्यं
 षट्द्विधः कर्मनेदएतैः करणैरितियावदथवाकरणैर्नेदउद्देश्यत्वाद्यसामानाधिकरण्येनैवशास्त्रा
 दीनिचाख्येयानि संज्ञाशब्दोत्तरयोः संख्यागुणयोश्चाप्येनरुत्संख्यल्लेखनेवक्ष्यामः सर्वदायैषांभिन्नावेप
 यवान्नश्रुत्यादिवद्वलावलवित्तामविष्यतीतितद्देदप्रतिपादनमात्रंतात्पर्येणान्यदुपोद्धातादिना तत्र
 विन्नाप्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्धातंप्रवक्षते प्रसक्तानुप्रसक्तादिप्रसुतादुपजायते यथेदमेवाधिकराणंप्रकृ
 तानुनिष्ठाद्यपूर्वेनेदानुसारसिद्ध्यर्थमुपोद्धातत्वेनमविष्यति कतरस्मात्पदात्फलेनसंबन्धमानादपूर्व
 भेदाभेदावनुगतत्वाविति यदानिरवयवौवाक्यवाक्यार्थोऽस्मात्तंततः किंप्रतिप्रदंष्टर्मइत्यादिसंबन्ध
 तविवारः स्यादत आह वाक्येवपदानामर्था इतित्रापियोच्यते वादनालक्षणाचेनवाक्यार्थोवस्तितो ३

यदा धर्मः प्रतिपदं वाच्यः कथमाशंस्यते तदा ॥ यदि हि धर्मो मूर्त इव परिधीयेत ततः किं पदेन पदेनोच्यते
इति विचारो यज्यते ॥ लाक्षणिकत्वेन युक्तः ॥ तदुच्यते ॥ धर्मश्च फलसंबन्धात् पदार्थस्यैव युज्यते ॥ तस्मिन्मेक
स्य सर्वेषामिति युक्ता विचाराणां नैवात्र यो धर्मः स किं पदेन पदेनोच्यते इत्येवं विचार्यते किं तर्हि ॥ यः पदेन
पदेनोच्यते स किं फलसंबन्धोत्तरकाले वा चार्थात्मना गम्यमानो धर्मो भवत्यथेतरपदार्थानुगृहीत एक
पदार्थ इति तदा वसैर्वैरेकस्य धर्मवै प्रतिपादितं भवति साक्षात्फलसाधनमात्रस्य धर्मो वा न्युपगमाद्
न तु सर्वेषामेकः काश्चिदर्थोऽस्मिन् सैर्वैरेक इत्येवमाश्रीयते ॥ यच्च फलपदेन सह पदं संबध्यते तस्यार्थ
धर्ममपूर्वसाधनं वमच्यते ॥ तेन किं सर्वोपाणिपदानि फलपदेन संबध्यन्ते किं वैकमिति विचारः किं प्राप्नोति
पदमिति कुतः ॥ ऐकरूपेणासंबन्धः प्रक्षानेन वसिध्यति ॥ तस्मात्फलपदेनैव सर्वसंबन्धते पदं यदि हि
विशेषो वगम्येत इदं फलसंबन्धयोग्यामिदं नेति ततः किं विदेव संबध्येता न वगम्यमाने तु सर्वोपाणिपदा
नि फलपदेनैव संबध्येरन्यदियैकं फलसंबन्धीतराणि च तस्य संबन्धीनीति कल्प्यते ॥ ततो वा जपेयाधि

करणचायेनैकस्य फले प्रत्युपादानविधानगुणभावादितरतु प्रत्युद्देश्यानुवादप्राधान्याद्वैरूप्यनिमित्तवा
 चनेदप्रसंगाः सर्वेषां तु फले प्रत्युपादीयमानानामैकरूप्या तत्र संवन्धोपपत्तिः सर्वसति संभवे गुणप्र
 तिलेच्छा प्रधानेनैव नित्यं संवन्धते। तस्मात् सर्वेषां फलसंवन्धाद्वर्माच्च तत्र नु किं स विवत्र प्रत्येकं कुरुं फ
 ले साधयंत्यथ दर्शयतीमा स्वसंहरत्य तथा किं विकल्पेन समुच्चयेनेत्यादियथेष्टं कल्पनीयं। तत्र फल
 भूमगरीयश्वाः एकशोऽप्युपादानाभावाच्च स विवत्र प्रत्येकं साधनशक्त्यवगमात् सर्वभ्यः पृथक् फलमि
 ति पूर्वः पक्षोऽथवा रूपादिन्यायेनैकत्वाच्चापादानाग्रहितानो फलेन अथैकेन निराकातवान्नत
 रानीमेतरसंवन्धोपपत्तिस्तस्माद्विकल्प इत्यत्रानिधीयते। फलेन यस्य संवन्धस्ततो पूर्वप्रकल्प्यते। त
 दस्य चोपपत्तौ वनयुक्ता बहुकल्पना। यदि हि फलसंवन्धमात्रपर्यवसायेन वाक्यं भवेत्ततः कदापि स
 र्वोपपत्तिफलसंवन्धेन निरुत्तुतावन्यात्रेणीमिद्विरपूर्वमन्य कल्पयितव्यं। तच्चान्यथानुपपत्तिप्र
 माणाके। तत्रैका पूर्वकल्पनयोपपत्तेर्वाप्येनादृष्टोतरकल्पनाप्रमाणमाप्ते। यो हि वदत्य पूर्वाणिक ४

लपयति कल्पयत्यसावेकां तद्वेकलितमर्थवद्वाहामस्य दीर्गा न्यथानुपयन्तिर्नो पूर्वोत्तरस्य प्रमाणं
वति तस्मादेकमेव फलसंबन्धितस्माच्च पूर्वमितरत्फलवदुपकारीत्यध्यवसीयते न च तत्र विरोधो न
विश्रुतिना मध्येयत्वेन परिहारादगत्या वादराय वित्रेण हं स ममाश्रीतिवन्मन्त्रर्थलक्षणा श्रयणात्
अर्थादिप्रसाधांशद्वारेण वाधार्थगामीयकरणग्रहणा सिद्धे एवं चित्ते कतरदेकं संबन्धिता मिति सर्व
थानेकादृक् कल्पना परिहारादनियमप्राप्तवुच्यते प्रधानं फलसंबन्धितं संबन्धंगमिष्यते प्रधानागत्र
मेकस्य नैवैकत्रावकल्पते न ह्येकस्मिन् चैतदेव कदाचित् फलसंबन्धात् प्रधानं कदाचित् फलवदुपका
रादंगं युज्यते नियतं च दंगो गिभावस्य तस्मात् त्रियोगेनैवाख्याता त्रामयदाद्वा पूर्वप्रतीतिः क४ पु
नर्भावः केवाभावश्चाद्वितीयावेतः फलसंबन्धिषु वाक्येषु ख्यातशब्दाः यजति दद्याति जुहोतीत्यादयः
तेषु प्रत्ययार्थप्राधान्या कर्तरि वत्कारोत्यन्ते यागादिविशिष्टकर्त्रेभिधाने कथं विद्वा विपर्ययात् कर्त्रविशि
ष्टयागाद्यभिधानं मन्वानस्य प्रश्नाः स्त्यामपि वैकपर्यनुयोगेनोत्तरपर्यनुयोगा सिद्धे येयं यजनमिज्याया

५

गइत्यनुदाहृत्यैव भावार्थतां वीतिनूनं केचलौकिकानां वशं दृष्ट्वा अपीत्युभयप्रश्नः सिद्धांतवादी तु भवते
 तिजिंतादेरहितत्वं प्रत्यये कृते भावनावाचिने भावशब्दे च तथाद्याख्यातस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य
 रत्नं कर्त्रभिधानप्रतिषेधमभिप्रत्योदाहरति जिंतिददातीति परः पुनर्भवते तिजिंता दन्त्येतेनैवार्थो भिषीय
 तो न वाख्यातप्रत्ययस्यात्र व्यापरोधावैतत्तर्थाच्चाकां मंतुं ल्यजातीयत्वेन धातव एव च पुस्तपितु यागा
 दिवचनत्वात् असमर्थ इति मवाहनं नु यागदानदो मशब्द इत्यत्रोच्यते। यागदानाद्यनुस्यूतो भावना
 त्मावगम्यते स सर्वशब्दार्थः सर्वत्र वाख्यातेर्ध्वचर्थश्च तदनुरक्ता वतावना विज्ञायते। तस्माद्भावार्थ
 च व्यापदेशः सद्यतिरिक्ता मुद्रयगुणशब्दा विज्ञायंते एवेति न पृष्टाः ॥ तत्र इत्यादिशब्दानां निष्यन्ना
 र्थाभिधायिनो। करणार्थं च यौग्यत्वात् प्राप्नोति फलसंगतिः ॥ सर्वत्र हि फलं साध्यं रूपं चासिद्धं रूपं साध्यं
 न मपेक्षते न साध्यीतरं नामार्थश्च सिद्धत्वादपेक्षा पूरणसमर्थः। नारख्यातार्थः। मयमेव तावसाध्या
 चीत्। तस्माद्व्यादिन्यः फलमिति प्राप्ते मूत्रेणोत्तरं दीयते। भावार्थाः कर्मशब्दा ये ते नो पूर्वक्रियामति ५

५ नित्यमाख्यातशब्देन तस्माद्भावार्थं ते श्यते। यधाने कथं न च लभ्यते ५

तिः कुर्याद्यजिनाम्वर्गमेव ह्यर्थो विधीयते ॥ फलसंबन्धो हेतुरपूर्वप्रतिपत्तेः ॥ संबन्धश्चाकीरूपवैक्यः ॥ साव
भावशब्देन्यः प्रस्योतीदृश्यते ॥ न दृष्टुगुणशब्देन्यः तस्मादाख्यातेन्यो पूर्वभावनागम्यते ॥ तत्र वषाचर्थ
स्य करणव्यतिपात्तिः ॥ प्रत्यासत्तेरतस्तेनैव फलकरणान्नूतेनान्यथानुपपत्त्या अपूर्वभावत इत्यवधार्यते
कथं पुनर्यद्वादी नृथ कृत्तय केवलप्रत्ययवाच्य एव भावनार्थो लभ्यते भावयेदिति ॥ कुतः ॥ अन्निदयः
स्वराख्यादि विधिमात्रं लिङादयः ॥ अपरस्य भवेतरर्थः केनांशो नाभिधीयते ॥ न वषाचैतरार्थयङ्पादयः प्र
तिपादयन्ति ॥ स्वार्थमात्राया पृतवाः ॥ दत्तः ॥ शब्दरहितमेवेदमाशेष्यते भावयेदिति ॥ किंवा शब्दंतरस्य योष्य
र्थः पर्यायैरभिधीयते ॥ न स तेनैव सहितः तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यते ॥ तद्यथापि कमानयेत्पुत्रेण नामपि कार्यं
न प्रतिपद्यते तस्मै को किल शब्दमेव केवलं प्रयुज्यते ॥ न को किलः पिकदति तथात्र यद्याख्या तस्य करोति रं
तो वा भवति ॥ पर्यायस्तत्तदर्थक्यनेतन्मात्रमेव प्रयोक्तव्यं नाख्यातप्रत्ययोपि ॥ न हितदानी विविच्य ज्ञा
यते केनांशो न क्रिया प्रत्याय्यत इति ॥ अत्र उभावये कुर्यादिति वा पुनरपि लिङ्पुष्यत एव ॥ अतश्च येन

न्यजतेः परेणार्थः प्रतियोगितः समावयतेरपि परेण तेनैवेत्याधिकावापएवमावयति स्तस्मादेवेदिक
इत्यत्राभिधीयते। सर्वत्रैवतावत् सिद्धकर्तृ क्रियावावि-यास्वतप्रत्यये सति। सामानाधिकरण्येन करोत्य
र्थो विगम्यते। इह केन्यश्चिद्वातुभ्यः परातिडविनाक्तिरुच्चार्यमाणकर्त्तात्मलाभमात्रमेव ग्राह्यारप्रतिपाद
यतियथास्मिन्नवतिविद्यति न्यः परे न्यस्तु सिद्धकर्तृर्यन्यात्मलाभविषयस्यापारप्रतीतिर्यथायज्ञतिदद
तिपवतिपठतिगच्छतीतिदृश्यमेवविशिष्टं शक्नुयते प्रवलितात्मतत्वं विप्रकीर्णं भवंपूर्वापरीभूतंप्र
थमावस्थातः प्रयुक्ते परामवस्थामप्राप्ते व्यापारशब्दात् प्रवति। तत्र कदाचिकर्तृवैवमवस्थः प्रती
यते कदाचिद्विनिर्देककर्तृर्यन्यस्तद्यदाकर्तुरेवैवावस्थाभवतितदासौ म्रियमेवाच्यस्मादात्मलाभमपेक्ष
माणाः परनिष्ठतावद्याप्रियमाणावाच्यकरोति शब्दाच्च तां भजति यदा तु लब्धात्मको न्यत्र व्याप्रियते।
तदा करोतीत्येवमपदिश्यते। तथाच किं करोति पततिगच्छतीति सामान्यविशेषरूपेण सामानाधिक
रण्यप्रयोगोदृश्यते ननु किं करोति भवत्यस्तिवेति प्रयच्छते। तस्माद्भूत्वात्मककर्तृव्यापारवचनानिक

रोत्यर्थं कृत्वा ख्यातानि तत्र वा क्रियमाणेन केन विदवश्चैवं भवितव्यं कुतः करोति क्रियमाणेन न कश्चि
कर्मणा विना भवत्यर्थं स्य कर्त्ता कर्त्तव्यं करोते कर्म जायते करोते नित्यं सकर्मकत्वाद्वा क्रियमाणेन
लभ्यते न तावदर्थः पर्यवस्यति सर्वकारकाणां वा वांतर क्रियासुकर्त्तृत्वं प्रतिपद्यमानानां प्रधान क्रिया
सुकर्मो दिवि भागो जायते प्रतिक्रिये व्यो ग्यता मेदादवांतर क्रिया चैव त्र्यं भवति तत्रा च यच्च तिरेका
भ्यामिदं भवगते भवति क्रियायाः कर्त्ता करोते कर्मसंघट्टत इति ॥ तथा हि ॥ नित्येन न तवने यस्य
स्यवानित्यनूतता न तयोः क्रियमाणा वे स्वपुण्या कारा योरिव य एव हि प्रवृत्तं भवनः सैतावितं भवने
वान्येन प्रफुल्लितं स एव क्रियमाणा वेनावधार्यते नान्यस्तथावन कश्चित् स्वपुण्या मा कारा वा कुर्वन्नुप
लभ्यते यत्रापि पादो कुर्वित्यादिषु निश्चिन्तानां कर्मस्य योगो दृश्यते तत्राप्यनिश्चिन्तं संस्कारादिविवर्त
पापादादिशृङ्खलादयमिवारः सत्यपि च करोतेरनेकार्थं सर्वत्र गन्धनावदे पापादो किं विदुः
त्यन्तोत्पादनसामान्यं भवगम्यते अथवा यदाऽस्योत्पादनामिधायि चैतदेव विशिष्टाख्यातसामना

विकराण्यदृष्टमिति तद्गतस्योत्पाद्यमेव कर्म नवतीत्युपपन्ना तेन नवति क्रिया तावद्भवा ततस्वाकरो
 त्यर्थस्य यः कर्त्ता नवितुः स प्रयोजकः॥ नविता तमपेक्षाय प्रयोष्ववप्रयद्यते भवतिकरोत्योः शक्तिभेदादिति
 दिप्रवत्योस्विनियते प्रयोष्वप्रद्योजक्यापारवचनच्चेतवकदायित् अभिधीयमानकर्मशक्यादिषु
 प्रयोज्यव्यापारः स्वयमादिषु प्रयोज्यव्यापारो धाकेवलं प्रयोजकव्यापार एव विवक्ष्यते। यथा करं करो
 ति औदने पवति कदाचिदादिषु प्रयोजकव्यापारे प्रयोज्यव्यापारमात्रम्। यरो भवति विक्तिद्योतिते दुत्ता
 इति। कदाचिदुभौ मित्रौ समुचित्य प्रयोगः। करोति करं देवदत्तः स व भवतीति कदाचिदुपसर्जनी भूत प्रयो
 जकव्यापारः प्रयोज्यव्यापारश्च क्रियते यरो देवदत्तेनेति स्वयमेवेति वा प्रयोगे कदाचित्पुनः समानपदैक
 देशोपात्तोपसर्जनी भूत प्रयोज्यक्रियाः प्रयोजकव्यापारो विवक्ष्यते। तदा व करोति प्रवत्योः सदात्मेना
 शक्तेरप्रयोगात् नू विक्तिद्योश्च केवलं प्रयोष्वक्रियानि श्रुत्वा न साक्षात्प्रवर्तितुं शक्तिरस्तीति वाचकत्वे
 न द्योतकत्वेन वाणिजपरः प्रयुज्यते भावयति विज्ञेयतीति वा। तथा वाहः प्रयोष्वकर्तृकैका तव्यापार

प्रतिपादकाः एते। एवप्रफुल्लं ते तत्प्रयोजककर्मसु। न च तेषामाणानामशक्तिरित्येवामशस्यान
वित्त्यमन्येषां वा शक्तिरित्येषामपि तद्वद्वित्त्यं। **नूतः**। शक्तयः सर्वभावनानानुयोक्त्याः। स्रमवतः ते
नानावदंत्यर्थत्वं कृतिप्रत्ययादयः। एवेकरोत्यर्थद्वारेण सर्वोख्यातेषु भावयत्यर्थः सिद्धः तेन नूतिषु
कर्तृवैप्रतिपक्षस्य वस्तुनः। प्रयोजकक्रिया मादुर्भावो भावना विदुः। **यत्तूक्तं**। न विधियति रित्कं लिङ्ग
दयोर्थवदतीति। तदयुक्तं। **कुतः**। अन्निधीभावना मादुरन्यामेव लिङ्गादयः। अर्थोक्तं भावना वन्यास
वोख्यातेषु गम्यते। यदा हि सर्वोख्यातवर्तिनी करोति प्राप्तुं वा व्यापुरुषव्यापाररूपा भावना वगता भव
ति तदा तादृशेषाः सामान्याख्यातव्यतिरिक्तशब्दविशेषवाच्याः विधिप्रतिषेधनूतनविधौ हते मानादयः
प्रतीयन्ते तथा व सर्वत्र सामान्यतः करोत्यर्थो वगम्यते। किं करोति यवति किं मकार्धदि यादौ शक्तिं करिष्य
ति पक्षति किं कुर्यात्। पक्षे शक्तिं कुर्यात् न पक्षे वेदिति। तत्रार्थात्मिकायां भावनायां लिङ्गदिशश्चानोप
पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापारः सा द्वितीया शब्दधर्मा निधात्मिका भावना विधिरित्युच्यते। विशेषतश्चे

यमर्थवादधिकरणो वर्तितः। यत्र पर्यायस्थित्यतिरिक्त्यने प्रत्ययापरित्यागादतिरिक्तं। तत्रोच्यते। केवल
 स्या प्रयोगिवाकर्तृसंख्यादिसंग्रहाश्रयाविना शसिद्धेऽप्रत्ययोगिप्रयुष्यते। यदि हि केवलः क
 रोतिभावयति द्वा प्रयोगाहं म्यातां। ततः को किल शब्द प्रयोगेयिकशब्दवत्प्रत्ययानप्रयुष्यते। ननु
 केवलायाः प्रकृतेः प्रयोगोऽपनेशप्रसंगात्। तेन यस्मिन्कस्मिन्प्रत्यये प्रयोक्तव्येयस्यैवार्थः कथ्यते
 मएवातुवादभूतः। प्रकृत्यनुग्रहार्थप्रयुष्यते। नान्योन्यधिकार्योत्तराया हि प्रसंगात्। ननु वदकुम्भि
 पोधातु निर्देशो विहितो अतस्तत्कौकोरोतिभावयती प्रयुष्येयातां। नैतदस्ति। तथा सति हि शब्दपद
 र्थकत्वान्नैव ताभ्यामाख्यातार्थः कथ्यते। यत्र कविदर्थे धानुमिकुम्भिवत् प्रयोजते। यजिर्यजतिरिति।
 तच्छब्देनैदितेन क्षणायार्थप्रतीतिरित्यवगत्यंम्। नैव हि किं विलक्षणाश्रया प्रयो जनमस्ति। येना
 वातुकः प्रयुष्येत तत्रान्यदेवानिष्टमापद्येत तन्न नूतवोधावतिङ्गमिधीयेते इति। तस्मादर्थपरवसि
 द्यर्थमाख्यातप्रत्ययसहितो वेव प्रयुष्येते। यदि वभाव नैवैकः प्रत्ययार्थः स्यात्करोतिभावयती वा समस्त

प्रत्ययार्थोपादानसमर्थो जवेतो ततः केवलप्रयोगोप्याशंक्ये तननुत्तु नयमयस्तीति करोति नावयति
भ्यां कथितेपि भावनार्थकर्तृसंख्यादिप्रत्ययनार्थपुनः प्रत्यय उच्चायति। यस्तु तत्र भावनाभिधानोऽः
समाप्रवादवृद्धते। अथवा हि तावदेवैका प्रत्ययार्थः करोति नावयती वा कर्तृसंख्यादीनामप्यभिधा
यकाविति ज्ञातिः स्यात्। नित्येव पूर्वोपरी नूता भावनाख्यातेतोत्पते। तत्र यदि प्रत्ययात्तरं प्रयुज्यते। ततः
करोति नावयति न्योऽव्यवदुषसह तत्रोक्त्यमानानेवाख्या तसदृशी कथ्येत। तस्मादवश्यं तिङ्प्रि प्र
योक्तव्य इति। किं वा भावनागम्यमानावधातुप्रत्ययसंनिधौ। कस्य वाचेति विस्पष्टं न कदाचित्प्रतीय
ते। यदि त्येकात्तेनास्याः प्रत्ययार्थवमवधार्येत। ततः करोति नावयति न्यो प्रत्ययपौ नरु स्याशंकस्या
ननु तदस्युत्तयसंनिधौ गम्यमानावैकेवलप्रकृतिप्रत्ययप्रयोगात्तावाहिनविवेके विज्ञायते। शक्य
ते हि वृत्ते धातुसहितेन भावमा प्रत्ययेनोक्त इति। अथवा प्रत्ययानुगृहीतेन धातुना। अथवा मान्यो।
नवशक्ति कल्पनायां विशेषः। सर्वार्थापत्ति साभ्या नवविवेकज्ञानप्रयोजनमस्ति। स्यादेतच्छ्रुतेता

द्वालोरप्रतीतिस्तिङ् व्याप्तिवीरितेयेवभावनेति। तद्युक्तं। अस्तिविद्यतिस्वतिपरेषुप्रत्ययेष्वप्यदर्शनात्।
नचक्रदंतेष्वप्यत्यंतंभावनानास्ति। किंविदपकृष्यमाणरूपप्रतीतेः। रूत्येषुतावद्देकचयंयष्ट्यामिति
किंविद्वनाख्याताद्रम्यते। तत्रापिकर्मत्यन्त्रेषुद्रव्यप्राधान्यातत्रास्मरणंनहंनव्यइतिभावोत्यन्ना
भ्यूनतणानहितत्रप्रयोजकव्यापारप्राधान्यमेकत्रघाल्यर्थप्राधान्यादितरत्रस्वव्यापारविविधि
ष्वप्रयोज्यपरत्रात्। एतेननान्वकर्मत्यन्त्रलकारास्तिङोपिवाख्याताः। तेष्वपिहिप्रयोजकव्यापार
गुणवप्रतीतिरविशिष्टाश्रितोत्तिङ्। तानांनूल्यकल्यवंतथाअव्ययकृतोभावस्तवंतीतिस्मरणवि
शेषेपिष्वसंवेद्यंइषभ्यूनभावनाज्ञानं। अनिकामंजुहोतिदर्शितरूपाकेनोपवातेजुहोतिदर्शितरू
पाकेनोपवातेजुहोति। अनिषुत्यङ्वाभक्षयंतिपुराभावः। प्रवदितोरितिसर्वत्रश्रुत्यैवभावनांतर
सापेक्षाभावनागम्यतेपक्षः। पक्षेवानित्यपिनिश्चिन्नरूपभावनोपसर्जनद्रव्यप्रतीति। प्रत्यक्षेवा
तंपावकादिष्वपिद्रष्टव्यं। तथावसर्वत्रकारकापेक्षादृश्यते। अन्यथाहिरूढितद्धितसमासेष्विवेयं ॥

नस्यात्। नवनिर्वापाराणां भेदेन नवति सव्यापाराय त्रिकविदसंज्ञजन्येता ततश्चासि
द्धः करोति भावयत्योरर्थायः स सर्वधातूनामविशेषः शक्यते व सर्वत्र करोति सामानाधिकरण्यमपि नि
र्द्धारयितुं विनापि पूर्वोपरीभूतत्वेन। तद्यथा किं कर्तव्यं पक्षयोः कथं कारंजं होति अनिका मां किं कृत्वा जु
होति। अनिसुत्या किं कृतवाशपक्ववान्। किं कृतं पक्वं। किं कियो देवदत्तः। पैक्ता केयं क्रियाया कइति न
व करोति सामानाधिकरण्यातिरिक्तमाख्यातेष्वपि भावनाप्रमाणं विद्यते। तस्माद्भातवोपि भावनां न मुंवे
ति। तथा वाङ्मयः। करोति रथेष्टिव सर्वधातूनि। यवस्याः प्राधान्यं तत्कामं तिडामभिधेयं योत्वं वा अचय
व्यतिरेकात्मा मस्तु न स्वरूपं। न चैवमपि यागेनेति धात्वर्थे निष्कृष्टे नेव भावनाप्यपात्रेति नाव्येदिति
पुनः प्रयोगेन प्राप्नोति। नैष दोषः। तथा हि। द्वयर्थस्य धातोः भेदेनार्थकथ्यमाने यागेनेति विशेषरूपं क
रणेनात्मनानिष्कृष्टं। इतरत्र भावनात्मकं सामान्यरूपं शब्देन तरेण भावयेदित्यनेन कथ्यते। अथवा केवि
तकरणोऽशक्यं संख्यादयः प्रकृतिप्रत्यययोर्भेदेन वाच्याः। भावना तु समुद्राद्यभिवासा समुद्रितयो

रेवार्थइतिशक्यं वक्तुं। तथाच सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां। नवार्थाः कर्मशब्दाइति सामानाधिकरण्यमेवास्मि
 तं। न नवार्थत्वेन प्रत्ययाः कथिताः। शब्देन स सर्वं प्रत्ययार्थो नावनेति वावहारः। सूत्राय मभिप्रायः। प्रत्य
 यार्थसहवृत्तः प्रकृतिप्रत्ययो मदाप्रधान्याद्भावनात्तेन प्रत्ययार्थो वधार्यते। यद्यन्यद्विवेककारणं
 नास्ति तथापि प्राधान्ये प्रत्ययार्थो धर्मो मृष्टः। नूनमियं प्रत्ययार्थ इत्यवगम्यते। तथा कर्मवत्तेन नित्यं प्रकृ
 तिप्रत्ययो शयोः। प्रत्ययश्च तिवेलायां भावनात्मावगम्यते। न केवलमेतावेवाच्यं च्यतिरेकौ योपर
 म्यपरित्यागेन लभ्येते। तस्मिन्नेव हि पादतदागमे हित इत्यत इत्यनेन न्यायेन विवेको वधार्यते। य
 च स्थादिषु प्रत्ययोपि नावतां जहातीति तुल्येधातुसमुदायपक्षयो रथेत सर्वथा यत्र प्रतीयते तत्र ता
 वत्प्रत्ययार्थं निश्चीयते अन्यत्र च यो विचार एव नास्ति। क्वचिद्व्यभिचारस्योत्तरमुक्तेतद्रूपाधि
 करणे अथवा नैवात्रापि व्यभिचारः। कुतः। अस्यादावपि कर्त्रं शोभायामेव हि भावन अन्यत्राशेषना
 वात्तुन तथासाप्रकाशते यद्यपि कर्तुरनिश्चयन्नवाद्यतिरिक्तभावयितव्याभावादस्यादिषु प्रयोजक

व्यापारो नातीवलक्ष्यते तथापि प्रत्ययसामर्थ्यात् तद्वद्वयतीत्यवगम्यते किमित्येवेति चेन्न निश्चयेनैकत-
येन्यत्रिं विदित्य कल्याणादात्मानमित्येवं संबध्यते। केन तदनेना कथमवयवजननादि प्रकारेणेति त्रयोपित-
त्रेनावनंशात् तद्वनंशात् तदनेनेव पूर्यतो व्यापारांतरा संभवात्। तत्र केविदवयवाः तद्वनव्यापृताः प्रयु-
ज्यते केविशिद्धतद्वनाः प्रयोक्तृका सिद्धतद्वना सिद्धतद्वनवर्त्तिवमा भान्यमुत्तयसंपद्वर्त्तिवनेत्यव्यते।
एतेन जायते निष्पाद्यते सिद्धतीत्यादीनि व्याख्यातानि। अस्मि पुनर्ज्ञानिसमानार्था इव तेनैव रितं नीमव-
त्सामान्यसत्ता रूपेण पूर्ववदेव प्रयोक्तृक व्यापार कल्याणानुसर्त्तव्या मत्यामपि चैवमादिषु भाव-
नायो निष्पन्नवेतनकर्त्तृ विषयत्वादिभिः प्रतिषेधयोरसंभवः स्यादेतत्। दृष्टे विधिरपितस्मात्प्रयत्नीय-
स्याद्भूतविज्ञानवितयो रयंतरं नवत्यत्राध्वर्युः स्यादिहोक्ता निष्करिति। सत्यं दृश्यते। न विदुर्पूर्वण-
तुल्येन तद्वत्यर्थः। सि हो हि पुरुषः कर्मसंबधेनो मित्तमृत्तिकृत्वं तद्वदनेरेव वाक्कायमनो व्यापारे नैव

पेतइत्तव्यतेतथारथंतरादिषुसत्यपिश्रुत्याभक्तनविधिसंबंधेनत्रासंज्ञवादनुमीयमानाभावोवविधी
 यतेष्वल्लिहामुकोभवेदितिप्रयोगःतत्रभवतेस्तिष्ठत्यर्थवावित्वात्संभवतोव्यतिरिक्तंभावयितव्यमि
 त्थेवंविज्ञायतेस्थानेनान्यकिंविद्वावयेदिति।तेनमृतमविष्टदत्तमानायदेशमात्रेणैवापरमार्थिकंनवि
 त्तव्यापारस्यभावनाचैनविध्यादिषु।भूतादिकथनेपियदासमस्तव्यापारंघातुरेवापादत्तेनावयवका
 लीदिहृतमेदाश्रयता।तदाविम्वृद्धिरोघादाचर्यमात्रेकर्तृसंख्यादयश्चआख्यातपदार्थत्वेनावधा
 र्यते।नभावना।नवभावनायाभिधारेणदोषइत्युक्तं।यत्रुद्धंदतेष्वपिघातवएवभावनांनचभिन्नं
 तीतिस्तपंधाचर्यानयाभिन्नंति।तैरेवतुगम्यमानत्वात्अनभिधयेत्वमपिउक्तंवक्तुं।तथाहि।वाच्ये
 कारकैरेवगुणभूतोवगम्यते।भावनात्माद्धंदतेषुतस्मान्नैवाभिधीयते।यथैवभावप्रधानवादादुरव्या
 तिनतसंबंधादेवगुणभूतकारकप्रतीतिसिद्धेनेकर्तृकर्मणोरभिधानेनविश्लेष्येकत्तद्व्यभिचानादे
 वतदन्यथानुपयत्याभावनासिद्धेरनभिधानंगम्यमानायेकायैववक्तरोतिसामानाधिकरणं।यथाप्य

तिशब्दस्य देवदत्तशब्देन तथानुत्तयेवकारकसंबन्धोक्त्यप्यसतोऽथवाभावनोपसर्जनवाच्ये निष्पत्त्यर्थे
वात्कारकणोधाचर्थेनैव संबन्धसिद्धिः। स एव हि तानिष्ठसिद्ध्यर्थमपेक्षते भावनापि च तथा मुता। न्यक्ता
निगृह्णातीत्यविरुद्धः संबन्धः। रुत्थानोत्प्रेषवाविद्यानृसत्यपि भावनानभिधाने तावच्चार्थपर्यवसानेन
स्त्रियावदंशत्रयपरिपूर्णा भावनानलङ्घाकुतः। स्वध्यायारोहिपुरुषः कर्तृत्वेन निपुण्यते। प्रेषस्तस्य वक्तृक
र्मभावनां शत्रयात्मिका। न हि पुरुषः स्वध्यायारोमुत्कान्द्यदनुष्ठातुं शक्तः। प्रेषाश्चैनमनुष्ठापयति। तेपदि
तद्वापारं कथं विन्नोपादधुनै नियोक्तुं शक्युरित्येवमपि भावनाक्रेयसिद्धिः। यातांश्च वृत्तानागतः क
श्चित्प्रेषः स सद्धेः प्राप्ताभावात् विधि एव न वतीति विनापि स्मरणेन कृत्यानां विधायकत्वे। अयमेव
यविधिप्रेषयोविशेषः। प्रवर्तनसम्यतिः प्राप्तेप्रेषे इत्यभिधीयते। अप्राप्तेप्रेषणो सर्वविधिचे प्रतिपद्यते
तस्मात्प्रत्ययार्थी भावेनैकपयनं। ननु स यदि प्रयोक्तव्यापारो भावनेष्यते। ततः प्रयावधि श्रयणा
दीनियजौचमानसः सकल्प इत्यादीनां भावना चे। त एव वधावर्था इति धातुवाच्येव भावनास्याशङ्क

षडोषः॥ यावत्तथातिरेकेण यद्येष्टान्न ज्ञेयं तत्तथापि सर्वसामान्यरूपेणान्यावगम्यते। सर्वत्र ह्यधिष्ठ
 यणादौ करोतीत्यपि सामान्यव्यापारोऽः प्रतीयते। पद्यादिवाच्याश्च विक्रित्यधिष्ठयणादयः कर्मस्त्रिः
 कर्तृस्त्रिः श्रुतत्रयैर्दासीन्यप्रकृतिमात्रेण यस्मिंदरूपेण निरूप्यते सामावनायेतु तदनुरंजनसमर्थोः क
 र्तु कर्मगताविशेषस्तेतस्या एव करणेतिकर्तव्यतां शयोनिविशंते एवं तर्हि धावर्थसामान्यं भावनेत्ये
 तदापत्रं। सत्यं। सावतया सामान्यं ननु गोत्रादिरूपेणाकथमन्यदेवहियागादौ सामान्यं करणात्मकं
 १२ अन्यत्र भावनानामसाध्यत्वेन च स्थितमौ भावनाया हि ध्वयमेव प्रतिपुरुषं सामान्यविशेषौ भव
 तः॥ तथा तत्करणभूतेयागादौ समवेतं भावनाकरणं। शोपेक्षितं धावर्थसामान्यं। नाम्यकर्मशब्देना
 भिधीयते। विशेषणभावश्च यागादयो भावनाविशेषा इत्युच्यते न तद्यत्किंचेन शास्त्रप्रदेशे तु कि
 याकर्मशब्दे कदाविद्वाच्ये प्रयस्येते कदाविद्भावनाया कदाविन्नुप्रत्यासत्त्योत्तयत्रापि प्रयोगान
 स्वन्याभिधानेन। कुतः॥ यादृशी भावनाख्यातेषा च ध्यश्चापियादृशः। नासौ तेनैव रूपेणाकथ्यते न्यैः १२

पदैकवित्राभावनाशदोहिनिष्ठनात्मिकासवत्रूपायत्रालिङ्गसंख्यायोगिनीमभिधत्तेनवासावाख्याते
नतादृश्याभिधीयते। लिङ्गसंख्यारहितरूपेणगम्यमानत्वात्एवमात्रार्थोपिवेदितव्यः। तथाकरोतिभावप
तीत्येतान्यमापेक्षत्यातावदद्याद्वैगोवार्यः प्रतीयते। कृच्छ्रावयत्यर्थकरणिकाभावना। नवेवंनृपासो
यत्तेतेत्यादिष्वस्तीत्यययोयत्वे। तत्रावस्थाप्रत्ययोक्तापितभावनांतरबुद्धिमतिवद्विवाधेसंवादः कर्तव्य
स्तेनादुरविप्रकर्षमात्रेणोषप्रयोगेनार्थसाम्येनेत्यवस्थितमनन्यशब्दवाच्यत्वेभावनायाः। सातुतीत
मात्रेवप्राधान्यादपेक्षातरानधीनत्वाच्चप्रथमंतावस्याध्याशमपेक्षते। भावयेत्किमिति। तत्रय्यवती
विभ्रमेताभावनातस्यांपूर्वेप्रतीतमपिविधिचंतावत्राश्रीयतेयावदेशत्रयपूर्णभावनानुष्ठानयोप्या
नभवतिविधिवप्रक्रमोच्चप्रथममेवैतन्नज्ञायतेयादृशैः रंशैः पूर्णयंविद्यातमहेतितादृशैः पूरयितव्ये
ति। नवबुद्धिपूर्वकारीपुरुषः पुरुषार्थरहितं व्यापारं वचनशतेनाप्राक्तो नुतिष्ठति। नवपुरुषार्थः सा
द्यत्वयतिरिक्ते शनिपातिवेनकैश्चित्प्राप्यते। ततो न्यहिततरस्यान्यस्यसाध्यस्यो विद्यमानत्वात्। तत्र

यद्यस्योक्तवतायो मपुरुषार्थः साध्यः स्यात्ततः पुरुषेष्वप्रवर्तमानेषु प्रत्ययस्य प्रयोऽन्वयः शक्तिश्चोच्यते।
 तेन यद्यपि समानयो दोषादान प्रत्यासत्तेर्द्वावर्थः साध्याशङ्क्यताया अपह्नवतो तथाप्ययो मयान्निराकि-
 यतेन हि प्रत्यासत्तिरेवैके संवन्धकारणं किं तर्हि योग्यताद्यपि तथा वा वक्ष्यति यस्य येनार्थसंवन्ध इति।
 किं वा संवन्धमात्रमुक्तैव श्रुत्या सा चर्यतावयोः। तदेकांशनिवेशेन च व्यापारो स्थानावेद्यते। संवन्धमात्रं च
 वा निवृत्तव्यापारयोः श्रुतावन्यतरां शक्तिवेशो योग्यत्वादाश्रयितव्यस्तद्यदिसाध्यां शब्दे कप्रत्ययोपा-
 त्तेन प्रत्यासन्नतरेण विधिवेन प्रच्यव्यते। ततोऽंशोऽतरेणानूनं संज्ञे स्यत इत्येवं प्रतीक्ष्यतो किं वा सा-
 ध्यांशोपुरुषाणां वप्रत्ययोनानियोक्तव्यः। स्वयमेव हि जातं तत्किं तर्ह्यं पुरुषाः सदा यत्र हि शास्त्रा-
 धाना पुरुषस्य प्रवृत्तिः तत्र तस्मै नि कर्षविप्रकर्षावपेक्ष्यते। साध्यां पुनः स्वर्गपशुपुत्रगामादिप्रगो-
 वशाद्वात्र। सर्वपुरुषाः प्रतीयद्यन्ते। ततश्चनावयो किमित्येदं कृतमात्रे विनैव तत्तद्वच्छास्त्रेण तावद-
 वगतं पुरुषार्थः काश्चिदितित्तत्र विशेषमात्रमनवगतत्वादपेक्ष्यते। तदपि वनसाध्यात्मनः। किं तर्ह्यं १३

तद्भावनाविषयत्वेन तत्तद्वृत्तमपि स्वर्गादेरेव कृतास्य दस्य संगतिः। धात्र्यसंवेष्टः स्वनपेक्षितः। कि
येतविद्यानर्थकाववायेततरांश्रुतिः। किंवा नवनेयस्य कर्तृत्वे कथं विदवधारिते स्ववाच्ये परवाच्ये वा स
माध्यत्रप्रयद्यते। नवात्रवाच्यार्थो देववनक्रियासंबंधोऽवगतः। स्वर्गादीनां तु कामशब्दोपबन्धाद्भवत्सं
बंधो विजायते कुतः। स्वर्गो मेव्यादितीर्त्तं हि स्वर्गादिः प्रार्थ्यते न वशतेना सोभावनापेक्षः प्रयोज्यत्वेन ग
म्यते। ततो वधृतस्वर्गादिसाध्यां शास्त्रावना केन नावयेदित्येवं करणमपेक्षते। तत्र वशाच्चाधीनप्रवृत्तिश्च
तत्रां नैकषोदाकश्चीयमाणे प्रमाणीतराच्च योग्यत्वायेत्यत्र योरज्ञानाद्विध्यविरोधाच्चात्पेतप्रत्यासत्त
पल्लितधात्र्यार्थोतिक्रमकारणान्नवावसर्वफलभावनानोवकेन विद्वात्र्यविशेषेण विनानुपपत्तेर्य
मेनेत्येवं विजायते। यद्यपि वयागः स्वयमेव तावदनिष्टन्नस्तथापि स्वसाधननिष्ठादितः सन्माधयिष्य
तिसर्वमेव वक्तुं विनिःशब्दकदाविदनिःशब्दं वपाकुशाप्रवृत्तेर्निःपत्तिः क्विदुपयुज्यते फलसि
द्धिकालमात्रोपयोगिवाकरणानिष्ठतेः। प्रमाणवशाच्च सिकालवर्तिनामपि साधनत्वाविरोधस्तस्मा

धागादीनां करणवै। तत्रापूर्वे द्वारेणोतितच्छेद्यो। पूर्वप्रतीतिः अतश्चैवमपि सूत्रार्थः संभवति येनावा
 र्थाभावनाप्रयोजनः। कर्मशब्दादप्युक्तं सत्यः। क्रियाप्रतीयेतेति। ननु वा केन कर्मकरणसंबन्धना
 येन सकर्मकधातुयुक्ता देवाख्याता द्वावनावगतिः प्राप्नोति। तथाहि। येन श्रुतं तत्रैवैवै। किमित्ये शो
 वरुध्यते। तद्योगीतेन धावर्थेन कश्चिन्मिमांसकः। यदि वा सर्वधातूनां सकर्मकत्वाप्रतिरथवा कर्म
 केन्योभावनायान्नवितव्यं। नैष दोषः। कुतः। अन्यदेव हि धावर्थं प्राप्य कर्मसकर्मके। अन्यदेव स
 र्वत्र प्रत्ययार्थनिवेशनम्। अदने पवति ग्रा मंगच्छतीति धावर्थोपवर्गलभ्यमेकं कर्म। परंपुनर्भावना
 कर्मतत्र कदाविद्धावर्थं कर्मैव भावना कर्मवमपि प्रतिपद्यते। पाकेनोदने भावयतीति। कदाचित्पु
 नः सकर्मकं विशिष्टधावर्थयुक्ता भावना कर्म। तरेण फलवृत्ते। ग्रामगमनेन स्वार्थं भावयति अदने पाके
 नेवेति। तत्रैतद्वा द्विर्थात्परतस्तदवाप्यमात्रेण गम्यमाने धावर्थेतरतिरोहितमपि भावना कर्मतया
 सर्वत्रावधार्यते। तच्च प्रायेणैवं कामशब्देनैव सम्बन्धमापद्यते। सुखकामश्चासीत्तस्मात्सुखकामः शयीति १४

तिसत्यप्यासित्योरकर्मवेद्यः प्रचयेन करोत्यर्थमिहितस्तकर्मवेनसुरवादीन्यवधार्यते। तेन करोते
सर्वदासकर्मकचातुश्चकर्मकाख्यातानामपितत्सामानाधिकरणपदशेनाशकिं करोत्यास्तेकिं करोति
शेतइतिसिद्धौवमादिष्वपि सकर्मिकाभावनाऽप्यज्ञेयपितुयकर्मपृष्ठवादेवतेष्यते। तदुचित्वैवपुत्रादेक
र्मत्रंनावनाश्रिता। तस्मात्सकर्मकाकर्मकयोरविशेषादासनेननावयेदित्यपिप्रयोगासिद्धिः। कस्तर्हि
कर्मकाकर्मकयोर्नदः उच्यते। साहचर्यानिवारेण धावर्थमत्रकर्मताज्ञा। सकर्मकः सधातुस्यात्पारं
र्यत्रकर्मकः। आसनशयनादीनांननियमेनानेतरेणवेदंतदितिकर्मनिरूप्यतेतेनाकर्मकाइत्यभि
धीयंते। पविगम्यादीनांतुविक्रियतसंयुष्टमानसाक्षात्संवधिकर्मोद्यमिवारात्मकर्मकत्वेनतुनावना
विशेषात्तेकश्चिद्विशेषः। सेयंनावनांशद्वयपरिपूर्णासतीसर्वकरणानामुपायाननुगृहीतानांकरणव
नुपपत्तेः कथंनावयेदितौतिकर्तव्यतामपेक्षते। सादप्रत्यक्षादीनामनुग्राहकदर्शनशब्दमावाहृत्यतंशा
मृगम्येति यथासंनिकर्षतदसंनवाहयथाकथांविदुषस्त्वप्यमानाशास्त्रानुसारेणश्रुत्याकपदेशेनचो

दनसामान्याद्यतिदेशोत्वाद्यन्तादृष्टोपकारद्वारेणान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। ततः परिपूर्णोवादनुष्ठातुं
 योग्येति विधीयते। तद्विधानाच्चाप्यस्या यगादिविधानमपीत्यप्यन्तं तावार्थमूत्रं नवतिके विकर्मेश
 द्याः न तावार्था इति यागो यजनमिज्योत्फदाहर्त्तयेत सामनाधिकरणसिद्धश्चैकविकाद्यदाहरणं
 गादिकरणत्रयोदनोत्तरकालना विकर्मेशद्वेन पारतं च्यास्फज्ञाने म्वते त्राणां कथं सिद्धयित्वावार्थं चाशं
 कासं नवात्रायागादयो हि स्वातंत्र्येणापि कदा विदनुमानाद्वावार्थं शंकाविद्यास्फुरितिके विद्वावार्थानक
 र्मेशद्वयथाभावयेकुर्यादिति बोद्धाहरणं नूत्यादयस्तु प्रयोज्यव्यापारव्यनवाचनैव यथा वर्णितमा
 वार्था इत्यनुदाहरणं तत्र यथा कथं विमिश्रितं तत्कल्प्यमा भावशद्वैकोनीयते। नेतरो तावपितु प्रयोष्य
 पांशेन कथं सिद्धावार्थं वित्कदाहर्त्तौ। अथवा द्वितीयमूत्रार्थव्याख्यानेन तावना प्रयोजनत्रयं श
 वावित्वेन स्तीति विनापि सकलार्थानिधानाहवन्ति भावार्थाः। कथं पुनरमीनकर्मेशद्वयः। यदा प्रानु
 मात्रं कर्मशद्वेनोक्तं। निर्विशेषस्य सामान्यस्यानुष्ठातुमशक्यं वादकर्मेशद्वयं। अतो विशेषवादि १५

नामेवधातूनां कर्मेशद्वयश्रयणादबोध्यमेतत् । यदि श्येनविचारः पूर्णो मासः । फलैः संवत्सरे स्ततो याग
स्पर्करात्रावाश्यामानाधिकरणनिमित्तनामधेयवानुपपत्तेः प्रसिद्धादिनिर्गुणविधिवमेव स्यादतः स्ति
तएतास्मिन्नधिकरणावृत्त्याह । कस्मात्तु न रिदंतत्रैव न नीता । प्रमाणात् क्रोनासंबंधात् । अथ नामधेयवैकस्मा
दत्र नानीयतो नैदलक्रोनासंबंधात् तस्माद्यथान्यासमवल्लितयोरर्थात्पोषोपयसिद्धिः नवैषा मर्थिने
ति । फलपदमिप्रयां विविभक्तिश्चादिति । संवत्स्रनिमित्तारव्यातविभक्तिविगमादथवा निष्प्रतार्थामिषा
यिस्तु विभक्तिविशेषयोगो विविभक्तिश्चातस्मान्नद्वयादिशब्दानां फलसंवत्स्र इति आहवासाद्यामाधन
संवत्स्रः संवत्स्रसंवाकनाश्रयः । तेन तस्य न सिद्धिः स्यात् । भावनाप्रत्ययादृते । **संवत्स्रसंवाकनाश्रय इति** वेत् । न तावत्प्र
त्ययस्यैष्टमपूर्वप्रतियादने । न वधातो ह्यतस्मत्प्राप्ता न्नाप्तावापरतः समं । यदि भावनावचस्यैवापूर्वप्रतिप्राद
कचमिधायतो धातोर्वाप्रत्ययनिरपेक्षस्य ततो नामपक्षो दुर्बलः स्यादिह तु यथैव धातोः प्रत्ययसंवत्स्रानुग
हितस्य भावानानुरंजननिमित्तं करणावावित्तं भवत्येवं नामपदस्यापीत्यविशेषः ॥ **येषामुक्त्येतौ** स्ते प्र

योगे रूपोपलक्षितानि नामानि तस्मात्तेन्यः पराकांक्षाभूतश्च प्रयोगे यदुक्तं यदैकस्मादपूर्वतदेतरत्त
 दर्थं न विद्यतीति तदुक्तं तावद्वक्तुं धर्मोपाविशेषं प्रदर्शयति। कथो वद्वद्वृषसंगादिधर्मोनेषुः पदेपदे। ना
 म्नाऽफलेन संबंधे परिहारेन तस्य वा। एकस्माददृष्टे परिकल्पिते यदीतरदृष्टार्थं च न तादर्थ्यं भजते। त
 तोलाद्यवेलन्यते। अथ तु तादर्थ्यं सिद्धये ततोऽपि पुनरदृष्टं कल्प्यत एव ततो वरं फलेनैव सर्वाणि संबंध
 नि। न व संबंधवैरूप्ये केनाश्रयाणां। नाम्नाश्च फलसंबंधेः वश्यां धात्र्यस्तदुक्तगुहार्थोक्तप्राप्तव्यः स्व
 स्वयं निःपाद्यः सिद्धरूपस्य नामार्थस्य न शक्नोति दृष्टेनोपकर्तुं। न हि नामार्थस्तमेव प्रकृते शब्दप्रयोग
 वेलायामेव निश्चिन्नतया गम्यमानत्वात्। अपेक्षणीयस्य चासिद्धवेनायोग्यत्वात् प्रफल्यते स्मिनि
 तिवाभिधेय एव प्रयोगः। तदा धारैवाहिनिः पन्नरूपोपलक्षिः अनुत्पन्नबोक्त्या रूपस्ववक्तव्ये विन
 शिच प्रदर्शननिश्चिन्नस्यापि क्वाणिकेन पुनः पुनर्निष्पत्त्यपेक्षा प्रपत्तेस्तस्यः पराकांक्षायाः कंक्षा
 निश्चाद्यवैनवाप्रधाना कोक्षानविद्यत इत्येव हारः। अथवा तेन्यः परादूरे आकांक्षेत्यर्थः। कुतः

भूतत्वादेवेति स्वरूपकथनार्थमुप-
न्यासनिष्ठत्वादेवेति पुनरंतेतदेव हेतुवेनोपदिष्टं मूत्रकारेण ॥ ये
षां तु तत्त्वार्थप्रयोगो न विद्यते तां आख्याता नितस्मात्तेन्यः प्रतीयेतां श्रितत्वात्प्रयोगस्य ॥ आख्यात
वर्तौ घातार्थः साध्यरूपः प्रतीयते । तस्मिन् फलवती ष्टुना मोदृष्टार्थतिष्ठते वाच्यं सावत्प्रकृत्येव साध्य
तमको विशेषत्वाख्यातगतेन प्राप्तुनोच्यमानः स्यादेकफलसाधनत्वेन बोध्यते । ततोऽसिद्धरूपत्वात्तस्य स
धनाकांक्षायां सत्त्वां नामपदे गुणाविधित्वेन नामधेयत्वेन बोध्यते । यथापि दृष्टेनैव तादर्थ्यं लभते । ननु नाम
मधेयत्वप्रहेनामपदमपि साध्यार्थं न विध्यतीति धातुतुल्यं स्यात् ॥ ना तस्य फलसंबन्धे गुणाविधित्वेन
सिद्धार्थत्वादपि वा साध्यात्मकोपि घातार्थोपदानाम्नाभिधीयते तदादयवदेवासौ निष्ठनात्मा प्रतीय
ते । यद्यपि वस्तुस्वरूपेण घातार्थः साध्यमन्यापि नामपदेनोच्यमानो लिंगसंख्यायोगिवा सिद्धरूपेण
भिधीयते । अत्रिधानं कृतं । वाको ह्येत्यतिर्न वस्तु कृतं ॥ तस्माद्युक्ताधातोरेवाकांक्षाननाम्न इति किं वच्चा
श्रितत्वात्प्रयोगस्येत्यधुना राष्ट्रप्रत्यासत्तिहेतोर्विशेषो भिधीयते पुनरुपस्थापनात्मिकायां हि भावनायां

वाच्यार्थोपश्लेषोपिपुनुरेवणाश्रितस्तदतिक्रमेदेवमावाच्यतनामपदग्रहणंतस्मादस्तिविशेषः॥ बोद्धव्यं
 पुनरारंभः॥ सिद्धं कृत्वा पूर्वतत्प्रतिपत्तयोरप्यत्राद्यविशेषविचारः कृतस्तस्य त्वस्तिवमेवाप्रसिद्धम
 तस्तदेवतावत्प्रतिपादनीयमित्यत आह फलाय विहिते कर्मोक्त्या कर्तव्येति तत्सिद्धिर्नोच्यते
 त्वेवमपूर्वमपि गम्यते वेदवाच्योपात्तस्त्वर्थयागादिसंबन्धान्यथानुपपत्त्या तत्रोदनेनैवापूर्वमपि बो
 दितं न विद्यतीति प्रमाणवत्तास्मादस्य पूर्वमित्यत्रापरे निपुणं मन्यास्तन्निकारणमाहुः॥ प्रमाणयंत्रका
 ज्ञानादपूर्वेष्वनुगोचरः॥ तस्मादवर्धनामेतन्नवस्तुत्वेन गम्यते। वस्तुवबोधनार्थानि हि प्रत्यक्षादी
 निपेक्षप्रमाणानि। तस्य कृतानि न प्रवर्तन्ते तदभावेनाभावात्मनैव गम्यते। नवापूर्वेतानि प्रवर्तन्ते तस्मा
 त्सर्वप्रमाणानां पूर्ववादवर्धनामेवासदूपमपूर्वप्रतिपत्तयोरतत्र प्रत्यक्षेणातावन्न गम्यते। रूपाद्य
 नात्मकत्वेन वक्षुरादिभिरसंबन्धात्। नाप्यनुमानेन केन विद्विगेतसहादृष्टसंगतिवादा न हि वि
 शेषतः सामान्यतो वाच्यकेन क्विसंबन्धो नुनूतपूर्वः सर्वत्रैव त्वस्तु सत्तावबोधाया अनुमानमप्यप्यर्थः

प्रमित्यक्तम् प्राक्पदवाच्ये नैव तस्य वाच्ये श्रुताः कविता शब्दगम्यत्वमप्यस्य ते नैवोपपद्यते। अग
मित्यमशस्यपदेनोच्यमानस्यस्याद्वाक्यगम्यस्य वा। तत्र पदेन तावत्किं वित्सा द्वादेतस्य वाचकमस्ति य
त्पूर्वमिति। तदर्थं च त्वाश्रुतरामस्ति त्वं वाधते नवप्रमाणं तरान्वगते। र्थे पदं प्रववर्तते। नवस्वातंत्र्योप
प्रमाणमिति स्थितं। तथा वाक्यस्यावाचकत्वादेवाप्रमाणं नवके वित्यदार्थाः श्रूयन्ते। येषां भेदः संसर्गावा
पूर्वमेवेत्। येषां शब्दांतरादयः श्रुतिलिङ्गादयश्च शब्दप्रकाराः। तेषां स्वभावसिद्धवस्तुभेदे विनियोगोऽस्ति
कारणं नमद्वावेकस्याविदित्यपूर्वप्रत्यमाणां उपदेशान्वगते वातिदेशोऽपि न प्रवर्तते। विधिप्रतिषेधो
पवाच्यसमस्तस्य वेदस्य न क्वचिद्वस्तुस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वं नवतीति नागमगम्यमपूर्वं। नवादृष्टपूर्वस्य
दृष्टसदृशस्य चोपमानविषयत्वं। कामं वानुपलभ्यमानं तत्र विषयादिना नृयादनावात्मकत्वेन प्रमाण
गतेः। दृष्टार्थापत्तिस्तत्रावर्तमानास्ति च वदेवात्रापि निराकर्तव्या। स्वाभाविकत्वेनापीश्वरद्वारेण दिवैविच्य
पपत्तेः। श्रुतार्थापत्तिरपि कीदृशे भवति। यत्र प्रत्यक्षेण वाच्यता तु पपत्तिर्दृश्यते। नवकल्प्यमानोक्तः।

केन विद्विष्यते। तद्यथा सुवेणा वदतीत्युक्तेन कथं विदयिमांसपुरोडाशादीनि तेनावदातुं शक्यं ते इति
 प्रत्यक्षगम्यत्वात्। अपि च। तत्रापि प्रसक्तेरेवं कल्प्यते इत्यामिति। न येषां कल्याणा केन विद्विष्यते।
 श्रुतहान्यश्रुतकल्याणाभावात्। अपूर्वतु न कदाचित्फलसाधनत्वेन संभाव्यते। यतो न्यकारणनिषेधे सति
 तद्विषयापरिशेषसिद्धिः स्यात्। यदित्यन्यनिवृत्त्येव परिशेषः प्रकल्प्यते। शशशृंगनिमित्तत्वं फलानां
 किं न गम्यते। न हि कारणान्तरप्रतिषेधमात्रेणा पूर्वनिमित्तता गम्यते। शशविषयाणां दिभिरनैकांत्या
 त्। अपि च। यदि तावद पूर्वयागस्य साध्यमिष्यते। ततः श्रुतं स्वर्गपरित्यज्य अश्रुतं कल्पितं भवेत्। अथ
 फले प्रतिसाधनभूतं ततः श्रुतयागपरित्यागात्सैवानुपपत्तिः। न च प्रकारान्तरैरेतन्निवृत्तयितुं शक्यं ते
 नागमप्रामाण्याद्वागादेव फलेन न वितव्यं। कथं विनष्टः साधयतीति चेत्। यदि शस्त्रादेव गम्यते किं न
 च तो विद्विष्यते। ध्रियमाणेन वा फले साधनीयमित्यत्र किंप्रमाणमिति। अपि च। आकाशादीनि नित्या
 वस्थितानि कस्मात्फलेन साधयन्ति यदि वष्टूयमाणातिरेकेणावस्थापित्वसंभवान्न अपूर्वेणाफलेन

धत्तइतिकल्प्यते। ततोऽवरमाकाशादेरेव कल्प्यतां। तस्य हि स्थानसद्भावावपितावत्प्रसिद्धौ केवलं फल
निमित्तत्वमाश्रयणीयं। अपूर्वतु सद्भावात्प्रभृति सर्वानिः प्रमाणं कल्पनीयं। अथ यागसंबन्धिना केन वि
दवास्थितेन फले दातव्यमित्यभिप्रायः। तथा सत्यपि। यद्वरेवात्मनो। पागैः संगतस्य स्थितस्यावा। निमित्त
त्वं वरं कृपं लाद्यवो हे तथा सति। यदि यागस्य विना शित्वा दद्ये न तत्संबन्धिना फले साध्यमाने पागे न सा
धितं भवति। ततो लाद्यवादति कौतयागेनात्मनेव वरं साधयितव्यं। यद्वत्कर्म विना शोयं फलेन ७ सा
धयिष्यति। र्मपियागविधानादितदस्य तेन कल्प्यते। विना शिनि कर्मणि बोधिते कियद्दृश्यते। कर्म
ववितष्टृशासु प्रत्यपाद्य कालांतरे फले न विष्यतीति निश्चीयते। यद्ययत्प्रतीत्योपजायते। तत्तस्य नि
मित्तमित्यवधार्यते। तस्मादभावनिमित्तमेव फलमसु। स्यादेतत्तानकविदवसुनः साधकत्वं दृष्ट
मिति। तदुच्यते। अपूर्वस्य वाक् दृष्टेयेनाश्रीयते। तदवश्यं कर्तव्ये लौकिकनिमित्तधर्मातिक्रमे किमपू
र्वनिमित्तत्वं कल्प्यतां। उताभावनिमित्तवामिति कृत्वा भावनिमित्तत्वां तिलयनेन न काल्यनिकापू

विनिमित्तत्वपरिश्रद्धोपपत्त्यतो किंचा यदि वैकांततो वृषुः शत्रुः कालांतरफलान्ततश्चैरेव कल्प्ये तन्नि
 मित्तैव क्व किंचना क्रियाफलमेवं प्रपत्तिपत्तिमात्रवरितार्थो सुबोदनास्तु पात्ते कालांतरे कर्मस्वभावा
 दानंतरे गम्यमाने कुत एतत्कालांतरभाविफले तस्मिन् द्वर्थ्या पूर्वकल्प्यत इति। तत्रैतत्स्यात्कृते कर्म
 ण्यनंतरं फलमनुपलभ्य कालांतवफलोत्पादद्वारमपूर्वकल्पनमिति। तदपुनः कुतः॥ पूर्वनिश्चित्य
 शास्त्रार्थप्रयोगो हि प्रवर्तते। प्रयोगोत्तरकाले तु न शास्त्रार्थोऽवधार्यते। न ह्यविद्वान्विहितोऽस्तीति तत्र
 तावदवश्यं यावच्छास्त्रगम्यंत सर्वे प्रागनुष्ठानादवगतव्यो। न वत काले कर्मफलकालवियोगज्ञान
 कारणमस्ति। यच्च शास्त्रप्रवृत्तिवैलक्षण्यं तदंतर्गतत्वेन नावधारिते तदुत्तरकालमेवावधार्यते तिकुत
 एतत्। अपि च। सर्वकर्तृष्वशक्तसौंदर्यगुणं संप्रतीयते। तेन प्रवृत्तिवद्वलान्ता यो पत्तिरपूर्वभाक्।
 दृश्यते एवातेतरफलानुत्पत्तिकारणं वैगुण्यमिति न कालांतरफलसिद्धर्थमपूर्वकल्पनीयां अने
 कोक्तिर्कीदृशतदर्थोपपत्तिः वैगुण्यमेव च वैरमननुभूतमपि कल्पयेत्। न व जन्मांतरफलोत्पत्त्यर्थम १८५

मपूर्वेकल्याणाकुतः। सुखदुःखात्मकत्वेन समानेष्टेव जन्मसु। क्रियानंतरमेवेह स्वर्गानरकावापिन
हि स्वर्गानरकोनामनिरतिशयसुखदुःखस्य भावो देशविशेषात्मको वा पाविहैव जन्मानि नानुभूयेया
तां प्रलौकिकानां जिहसायादित्मानुपपत्तेः। ये तु लौकिके प्रहृष्टे सुखदुःखे ते कमानंतरमेव संजा
योते इत्यविशेषः। किंवा प्रतिषेधे पूर्वानुशास्यार्थेन जन्यते। तदतिक्रमजन्यं तु न तवेच्छासु पूर्वका
ब्राह्मणानहंतव्य इति हि निवृत्तिः शास्यार्थः न च कालांतरे तथा किं विज्ज्ञानयितव्यमिति नापूर्वकल्प
नामपेक्षतेहननमप्यतु नरकपातः फलंतद्यदितेनापूर्वजन्यते। ततोहननस्यावोदितत्वात् लौकिक
क्रियाजन्यं तदपूर्वनवेदमूलं स्यात्। कल्पितमयितत्तत्क्रियत्वाच्चैव देशांतने शनीरादिप्रायाण
समर्थमित्यनर्थको न वास्याभ्रयः संभवति क्रियाश्रयाण्यपुरोडाशादेर्विनष्टत्वात्तद्व्यतिरेकतातं
भावुपपत्तेः एवमंगापूर्वोऽपि निराकर्तव्यः। नि किंवा श्रानियदिवा पूर्वकुर्वत्या रादवस्थितं। अ
संबंधात्प्रधानानो न स्यात्तेनोपकार्यतान हि कल्पितमप्यंगापूर्वप्रधानैरसंबध्यमानमुपकर्तुं

समर्थानवाप्तप्रधानेतदपूर्ववानियतितुंसमर्थोपदपिवप्रोक्तादिनिमित्तंद्वयसंभवायेतद
चित्तमात्रोपक्षयित्वादयत्रासंवरत्रैवफलसाधनस्यापूर्वस्योपकुर्यात्। अथत्वेगापूर्वाण
पियजमानात्मन्येवावतिष्ठेरन्। एवं सतिपुरुषार्थत्वापत्तेः कर्मगतहानिः स्यात्। अपिवापुग
पप्रयोगावनेनगृहणादंगापूर्वपुगापदेवोपकर्तव्यं। नवपरस्योरेणासेवहानांयोगपद्यंसंभ
तिनवेषांकाश्चित्संवधहेतुरस्ति। एतेनप्रधानापूर्वाणांफलेयोगपद्यंप्रत्युक्ते। तस्मात्कृतत्व
मात्रेणाप्रधानंपुरुषेफलं। अंगानिवप्रधानेषुजनयतीतिगम्यते। नवापूर्वस्योत्पत्तिरभिव्यक्ति
र्वापयद्यते। कुतः। नतावद्युगायज्जन्मकर्मभिः। कमवर्तिभिः। नवानवयवत्वोच्चकर्मोपिप्रती
यते। एवंतावत्तोत्याद्यतो नवमिव्यज्यतेकथांइंदियार्थोभयेषांनःसंस्काराद्व्यक्तिरिष्यते। नवया
गादिभिः किंविस्मृतं संप्रतीयते। सर्वाभिव्यक्तीनांत्रयान्यतमसंस्कारद्वारत्वासंस्कारांतरमवश्यंक
ल्पनीयोतत्रवपुनः सएवज्ञेयइत्यप्रमाणात्। यदिचक्रियानंतनमपूर्वमुपलभ्यते। ततोभिव्यज्यते २०

इति ब्रूयादमयादिवास्य प्रागस्तित्वे प्रमाणं न वेत्तु तदुक्तं यमस्मात्ति सर्वथानारूपपूर्वेन वेत्तु तत्सूत्रं तस्य
तिपादेन विस्पष्टमित्यव्याख्यानमेतत् ॥ अत्रोच्यते ॥ यदिदं स्वमंतिपरि कल्पितं विग्रहवदिवा पूर्व
दि निर्गमित्यते ननेनास्माकं किं विद्विनुष्यते यतो न वेत्तु तद्विशेषकस्य विदिष्टं किंतर्हि कर्मस्य प्रा
गयोग्यस्य कर्मणः पुनरुपपत्त्या यो ग्यता ग्राह्यगम्याया पराभा पूर्वमिष्यते प्रधानकर्मणा मंगकर्मणा
वा प्राक्करणात् त्वर्गादिप्राप्ता योग्याः पुनरुपपत्त्याः कृतवश्च तत्कार्यो यो ग्यता मुभयी मप्ययोग्यतां व्यु
दस्य प्रधानैरंगैर्योग्यतेत्यज न्यत इति आवश्यं सर्वेणान्युपगंतव्यो असत्यो तस्या मकृतसमत्वत्र
सेगात् सैव च पुरुषगता कर्तुगता वा योग्यता ग्राह्ये स्मिन्न पूर्वमित्युपदिश्यते यत्तु प्रत्यक्षदिग
म्यत्वमस्य नास्तीति सत्याश्रुतार्थापत्तिव्यतिरिक्तेनैव गम्यते सत्त्वदोषः किं कारणं श्रुतार्थापत्ति
रैवैका प्रमाणं तस्य वेद्यते शब्देकदेशभावाच्च स्वार्थे चागम एव नः ॥ पेन वाक्येन यागात्स्वर्गा भवति
प्रयाजादिभिश्च प्रधानैः प्रकारैः भवतीत्येतच्चोद्यते तेनावश्यं विनष्टानामविनष्टानां वैषां कापि

कार्योत्थादनशक्तिरस्तीत्यभ्युपगंतव्यं। सर्वभावानामशक्तानां कार्यभंजाभावान्नियोगतश्चात्रा
तीतानामेवशक्तिरेष्टव्या॥ कुतः॥ कृणु कावयवत्वेनैकस्यापि हिकर्मणाः। कथं विद्युगपद्वृत्तिः फ
ले किमुतसूयसां। यदेवहिकर्मगृहीतंतदेव कृणुते। क्षुद्रमावयवत्वात्फलेप्रतिपुंगपद्रवितुम
समर्थः। किमुतयान्यनेकात्मकानिदर्शपूर्णमासप्रवृत्तीनि। यदा हि पूर्णमासो न तदा दर्शः पक्ष
दर्शस्तदा पूर्णमासाश्चरविनष्टस्यैकस्मिन्नेव समुदायेषा दाशेयस्तदाग्नीषोमीयोपांशुया
जोनस्तः। पदेतयोरेकः तदेतन्नो न विद्येते शतियोगपद्यासेन वस्तुदादि पूर्णमासस्तदवपवो
वाकां वित्पुनुषेशक्तिमनाथायैव विनश्येद्वततः प्रागवस्था तुल्यत्वादुत्तरकर्मणां पूर्वमहत्
पतः शक्तिमोवासा हित्याभावात्। न केवलकरणात्कश्चिद्विशेषद्विषयसहितसावयवत्वेन श्रुतं फ
ले साहित्यासंप्रत्याप्तोपपद्येत। न हि केवलं दर्शस्तत्साधतत्वेन श्रुयते। तदंत्यं वा कर्म नियोगतश्च
कर्मानंतरफलात्प्राप्तिवादिनापि सर्वकर्मति साभ्युपगंतव्या ततश्च यस्यैवानंत्यं तदेवैकं साधनं

प्राप्नोति। नेतराणि विरविनष्टत्वात्। अथ तु सर्वेषामपूर्वाख्याः शक्तयस्त्रिधितिततः। चतुर्धा लोमतेषु
त्वा तेष्वसत्त्वपिशक्तिगतमेव यो गपद्यं व्यवहारंगत्वाद्या परिष्यते तथा वाह। शक्तिभिः सर्वज्ञावा
नां व्यवहारानुपातिता। तेनान्यदेशकालेषु रूपाभिः ससिद्धिः। लौकिकैवापि यत्कर्मफले कालोत्त
रोद्भूतौ। तथापि शक्तिरेवास्तेन त्वपूर्वगिरेभ्योते। यान्यपि बलैकिकानि कृषिपृत्यानां घनप्रवृत्ती
निकर्माणि कालांतरफलत्वेनेष्यंते। तेषामपि स्वरूपावस्थानां संज्ञात्संस्कारैरेवेति द्विर्ध्ववहार
सिद्धिः। ते त्ववैदिकत्वात्संस्कारानां पूर्वश्रद्धाभिधेयत्वेन प्रसिद्धाः। तेन प्रागेवानुष्ठानाच्छास्त्रवशात्वे
लायां मेव दृष्टीकानेकांगप्रधानप्रयोगसाध्यफलं विदित्वा शास्त्रप्रत्ययादेष्टुं बुद्धिर्भवति नूनं केना
द्यात्मना समस्तान्यंगप्रधानानि फलकालेयावतिष्ठंतीति। प्रत्यक्षेव स्वरूपसंगदर्शनान्न शक्तिरिति
रिक्तात्मनावस्थानोपपत्तिः। पतुश्चुतहान्यश्चुतपरिकल्पना प्रसंगइति। तच्चाप्यगदेव फलं तादृश
क्तिद्वारेण सिध्यति। सृष्टेशक्त्यात्मकं वा तत्फलमेवोपजायते। यदि ह्यसंबन्धिना केनचित्फलेन

द्योता तदा ह्येष दोषः स्यात् यागहितया तु शक्त्या साध्यमाने योगे नैव साधितं भवति। सर्वसाधनानां
 मिष्टफलप्रवृत्तावांतरालिकथापारावश्यं भावित्वात्। अथवा सर्वमेव कार्यं दद्यादिहीरादेस्तु
 द्यमानेन सदसैव स्थूलेनैवात्मनेत्यद्युते। किंतर्हि सूक्ष्माणि तावद्दूषांतराण्यनुभवत्येवं स्वर्गादयो
 व्यंकुरादि स्थानीयां तावदपूर्वावस्थाप्रतिपद्यन्ते तथा चोत्पद्यमानतया त एवात्यन्ता भवेति एतावाने
 वरा भवन्ते मानः कालो यदुत्तमं कल्यात्प्रवृत्त्या संवीत्य फलवयवोपयोगात्। **ग्राहवाकाशैः पक्ता**
व्यामित्यक्ते निर्दिष्टा ज्वलनक्रिया। अंकुरे जगमाने वृक्षे पुष्पे तद्विषयते। यत्तु संभावनापदमपूर्वना
 दूढमिति। तदयुक्तं **कुतः** विनाशित्वेन विज्ञातैसाधनं लोकवेदयोः। असंभावितसामर्थ्यस्थापित्वं
 योद्युते कथं नूनं विनष्टस्याप्येतस्य सामर्थ्यफलनिर्वृत्तिकालावधिं यावदास्रजतिरिहिया वच्चावधा
 र्यते। तावद्विनाशिनी क्रिया बोधयितुमेवाशक्या तस्मात्संभावनावधारणावप्रथममेव प्राप्तिरिति।
 नवाति क्रौंतयोगन्यः पुरुषेभ्यः फलोद्भूतिः। अति क्रौंतानति क्रौंतविशेषसूचनसिद्धिः। यदि ह्यनरि

तसंस्कारायागाएव नश्ये पुस्ततः प्रागवस्था तुल्यत्वादाति कांतानति कांतयोः कोविशेषः स्यात् आत्मत्वे
 तावदविशिष्टमुक्तयोः यागत्वमपि हि विनष्टतया गयोः तुल्यं नवक्रियारहितस्यावस्थांतरगतस्यैव
 कर्तृत्वमवतिष्ठति कर्तृशक्तिस्तिष्ठतीति वेदानां तस्याः प्रागपि यागकरणाद्विद्यमानत्वेनाकारणात्
 तत्रापि वा यदि पुनः फलसाधने समर्वकर्मणां शुभ्रुजानां अविशिष्ट इत्येकैव फलप्रसंगः तथैकेन या
 गेन बहुभिश्च तदति कमलक्षणा लक्षितत्वां विशेषश्च द्वयाजिनः फलविशेषो न स्यादेतेनैव बहुप्रयोजनानु
 प्रायिनः प्रत्यक्षाः कर्तृनभिश्चापि निवाल्याते कथमपमर्था विज्ञायते यम्यत्वं पूर्वाणि कियंते तस्य प्रति
 कर्मप्रतिप्रयौगं वतद्देहदुपद्येते फलनात्वात्वे विज्ञेयं किंवा अंगमध्योपेकैवमवेद्येदुपकारकः प्रसं
 गासिद्धेन गानामप्राप्तिर्विस्तृतौ भवेत् प्रयाजाक्षीनामपि क्षणिकत्वात् रूपमानि स्यान्नावेन वंत्यदेक
 र्वैव प्रधानोपकारः कर्तव्य इति सोपि वा पूर्वाभावात्कर्त्तात्मनेवोपकारकस्तत्र येन प्रकृतौ प्रयाजाश्च
 कृतास्तस्य विस्तृतिषु तद्देहोपकारसद्भावात् विनापितं त्रमध्यविधानेन तत्फलत्वात् प्रसंगलक्ष

२३ एवमस्तीति न पुरंगान्यनुष्ठातव्यानि तत्र प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलंजु होतीत्यादी निदर्शनातिनोपपद्ये
 रत्नान्वात्यं तत्कलमेदन्ति तत्प्रसज्यते। वक्ष्यत्यस्योत्तरमर्थस्य विवृतत्वं इति। यदेव हि प्रत्यासन्ना
 निप्रधानानि प्रतिकर्त्रात्मकं तदुपकाररूपं दृश्यते। तदेव दूरस्थायामपि विवृतासित्यविशेषः। एतेव क
 र्मेविनाशपक्षेऽपि दोषाः प्रसक्तव्यौ। यस्यापि कर्मविनाशादेव फलं भवतीत्यभिप्रायः। तस्यापि शुभाशु
 भेकानेककर्मतत्प्रयोगविनाशानां प्रागभावप्रध्वंसाभावानां वा वस्तुत्वेनाविशेषात् फलमेदेव विच्य
 त्त्युत्तिः। तथा हि। एको रोगो हृत्तो यस्य यस्य वायुहृतादश। अरोगित्वे तयोर्मेदिन कश्चिदपि दृश्यते।
 यदि तु प्रतिकर्मविनाशानां वैविच्यमिष्यते तथा सति वस्तुत्वापत्तेर्वस्त्वन्तर्भावाच्चापूर्ववस्त्वेव वि
 नाशशब्देनाभिधीयते न व कर्मविनाशोऽन्यः। स्वर्गादिभ्युपेते फले विपर्ययाच्च नैते न्यो जाते यागस्य त
 द्देवेत्। यज्ञतस्वर्गकाम इति हि भूयते न यागाभावप्रतिपद्येतेति। यस्तत्र तत्र भावांशसाध्यासाधन
 संवधनिष्ठवाक्येऽभावांशसाध्यासाधनसंवधं निष्ठवाक्यकल्पयति। तेन वेदस्त्वावदप्रमाणीकृतः कुतः

कर्मविनाशप्रभवंहिसदेतन्नकथंवि कर्मसंवंधीतिशक्यंवदितुं। अतएतविपरीतत्वात्तन्महत्त्वात्तपप्र
भवोदाहः शैत्यसंवंधीत्युच्यते। अथवा। यथैवयागाहुतंतदभावाकल्प्यते। तथैवस्वर्गश्रुतेतदभावःफलमि
त्यपिकल्पता। अपूर्वपदेऽपितुल्यमितिचेत्। नातस्यकर्मफलशक्यात्मकत्वेनात्यंतानेदादितुक्तंहेतु
नस्त्वात्। अपूर्वणवक्रियमाणयोगो नैवक्रियते। अपूर्ववाच्यतेफलमेवकृतंभवतीति। नवलोकेषिकश्चिदभा
वःकारणत्वेनदृष्टोयदितुकश्चिदुदाह्रियते। शक्येतत्रभावोत्तरंदर्शयितुं। नत्वत्रापूर्वादृतेतादृक्किंचिद
स्ति। यथपूर्वस्यापि नैवकासात्त्वेदृष्टमिति। तदयुक्तं। सर्वत्रशक्तिसामान्यापलंभात्तद्विशेषमात्रत्वञ्च।
पूर्वस्यायत्तुशास्त्रेणकालोत्तरफलत्वेनाश्रितंप्रयोगोत्तरकालकल्पनायनशास्त्रेनैवति। तस्मादानं
तर्यमेवयोदितमिति। तत्रयथाश्रुतद्वणिकानेककर्मोन्तर्येनसंभवतीत्युक्तंप्राक्। स्वर्गनरकोवनिर्गति
शयसुखदुःखात्मकत्वादशोत्तरजन्मोत्तरानुभवनीयानकर्मोन्तरं संभवतइतिप्रपञ्चयेव श्यामः। ऐहि
केवापिपुत्रादिकर्मजन्मस्वभावकेनकर्मोन्तरंकाश्चित्फलैलद्युवावस्यति। नवग्रहमादिसंपत्तिः केव

लंफलमिष्ट्यते। उपतेषां श्रुतौ गोघ्नानि मित्रादिना न वेता विरकलोपभोगफलात्मकत्वाद्वा मादानं
 क्रियानेतरेतादात्मा संभवे सति यत्रैव तस्मिन्निमित्तं हीनो तत्रैवापहरः प्रसज्येतेत्यवश्यं समस्तोप
 भोग्यावदवाप्तिरनेकेन विद्वद्वितथ्यं। अतश्च प्रागेव प्रयोगादिक्रमवधारणात्कर्तृवैगुण्याशंकया
 ध्यापत्तेरनेकांतिकत्वमित्युक्तमेतत्॥ यत्तु प्रतिषेधेऽमुन आमुगम्यमपूर्वमित्युच्यते॥ विधेये चो
 यथा पूर्वविधिशास्त्रेण गम्यते॥ तथैव प्रतिषेधेऽन्यः प्रतिषेधस्तदुच्यते॥ यथा हि लौकिकानामेव द
 व्यादीनां फलविश्रुतत्वरकालं वैदिकवादे दगम्या पूर्वसिद्धिः॥ एवं ब्रह्मद्वयादीनां अनवगतनस्कफला
 नां प्रतिषेधोत्तरकालभाविनो वैदिकत्वेनैव नरकप्राप्तिरसमर्थी पूर्वकल्पनोपपत्तिः॥ सत्यपि वाच्यं च ल
 नादिक्रियारहितत्वे कर्तृसंबंधमात्रेण तद्देशांतरप्रापणादिक्रियासंबंधाभ्युपगमानिः क्रियत्वा नुपाले
 भाः आत्मेव वा श्रयः स्मर्य क्रियायात्रैव तु स्थिता॥ आत्मवादे स्थितं ह्येतत्कर्तृत्वं सर्वकसु॥ अथवा न प्र
 देयादीनां हि सर्वेषां संकल्यादिद्वारेणात्मैव कर्तृत्यवधारिते॥ अतश्च ते प्रलीयमानास्तत्र मृगोद्यु

पनेग शक्तिमाधाय प्रलीयंते इत्यादिरोमः॥ कथं विनष्टं स्य कर्मणा सिद्धिः शक्तिरिति वेत्तु॥ अत्राभिधी-
यते॥ यदि मयि समवेतं वशं शक्तिरिच्छेत्तु कर्मणो॥ तद्विनाशे ततो न श्येत् कर्तुं स्थातुं न श्यति॥ कथमन्यथा
क्तिरस्य समवेतं तिरियेत्॥ न॥ कियत्समनारण्यत्वं तन्नेदाभावात्॥ अपि वा शक्तिः कार्यानुसेयत्वाद्यद्वैते
वो यमुत्पद्यते॥ तद्वैवा न्युपेत्या स्वाश्रयान्याश्रयापि वे॥ यदा कर्म विनाशे तदा शक्तिरपि निःप्रयोज-
ना भवति॥ अवश्यं वा सो कल्पयितव्या॥ तदास्याः स्वरूपवदेवाश्रयविशेषोपिकार्यं कृतमप्यप्रमातव्यः॥
तथांगापूर्वाणामप्यात्मा श्रितानामेवैकार्थसमवायेन प्रधानेः संबन्धानामप्युपकुर्वतामाश्रयशेषत्वा-
भावादादादुपकारकत्वासिद्धिः॥ यत्तु पुरुषार्थत्वं प्रसज्यत इति॥ नैष दोषः॥ तादर्थ्यं न हि शेषत्वेनाश्रया-
श्रयिभावतः॥ राशार्थोपाधिकं नित्यमुद्भवत्सिक्कुमं न वा मूर्त्तानामाश्रयाश्रयिभावो न न वित्तव्यं
आत्मसुखादेव तदुपपत्तेः॥ यत्तु ब्रीह्यादि समवायिप्रोक्ताणादिनिमित्तं तंदुलादिद्वयावस्था संवरणप्र-
रं पर्याद्यवदानेया बद्धं तत्रापि प्रधानस्य केन विदंशेन समवायात् तदीया पूर्वनिष्पत्तावेव व्यापृ-

२५

त्यनिवर्त्तते। तेनैवैषां नारादुपकारकवदशेषप्रधानार्थत्वमनुपगम्यते। यथैवैकार्थसमवप्य
 दंगप्रधानपूर्वाणां संबंध एव मंगापूर्वाणां मन्योच्य प्रधानापूर्वाणो ववक्तव्यः। तत्रच पुगपकार्यो रंजसि
 द्विः। कथंपुनः क्रमोत्पत्तीनां प्रधानापूर्वाणां क्रमवर्त्तिनिर्वांगापूर्वः। प्रामुर्द्धवात्पद्यमानैर्पुगपदुप
 कर्त्तुशक्यो। केचित्तावदहः॥ अंगमध्यवर्त्तिषु प्रधानेषु पूर्वगापूर्वनिष्पन्नैरांगाभिभिश्च प्रक्रमवशात्प्र
 वलितावस्थैरेकैकं प्रधानेभ्यः पूर्वसाध्यति॥ आतिथ्यावर्हिर्वचसाधारणान्नैकप्रधानपूर्वनिष्पत्तौ
 तान्यपचृज्यते। कथंपुनरनागतानामुपकर्त्तृत्वं भवति एकीतावधारणात्। भोजनप्रत्यासत्तौ म्या
 लपरिमाजेन निष्पत्तिर्वादिदृष्टव्यं। ननु वपद्यनागतावस्त्वेव तेषु प्रधानापूर्वाणि निष्पद्यन्ते
 तोनैवोत्तरांगाणिकर्त्तव्यानि कथं न कर्त्तव्यानि यदा तत्करिष्यमाणतायाः संभावनया तानि निष्पन्न
 न्यापितदकरणान्नापचृज्यते। अन्येपुनराहुः॥ एकैकभोमितरेतरनिरपेक्षमात्मीयमात्मीयताव
 दपूर्वकरोति। तथा प्रधानमण्याग्रेयादियथाश्रुतसमस्तगापूर्वालाभात्तन्निरपेक्षैतदातुत्यनपवा

ग ३

२५

नांतरानिरेपेक्षं व प्रथमकृतसामवायिकां गापूर्वमात्रानुगृहीतं च पूर्वमेव तावत्साधयत्येवं यदादर्श
 पूर्वाणि तदंगापूर्वाण्ये समस्तानि निष्पन्नानि तदा तदीयव्यासरातयशा नंतरमप्ययविधानाद्य
 गपत्ययोगवचनाप्रसंहरकलितमंगानि प्रधानानि व प्रतितं वृत्तं समस्तान्ये गापूर्वाण्यपूर्वात्मके
 मेकं पुगयन्निरवयवं प्रधानोपकरे कृत्वा निवर्त्तते। ततश्च तद्वशेन प्रधानापूर्वाण्येकफलोत्पत्ति
 शक्तिभूते संहत्य सर्वाण्येकमपूर्वतरं जनयित्वा नंतरमप्यवृत्तं ते। तत्वाफललाभादजरंति च तियदि
 पुनः प्रतिबंधकराहेतुं तदा नीफलमेवोत्पद्यते। ततोपि किंकर्त्तव्यनीयमेवापूर्ववाटं। न हितस्मादृते सम
 स्तफलोपयोगसिद्धिरित्युक्तं। अथ कस्मात्प्राप्त्यात्मिकान्ये वा गापूर्वाणि प्रधानोपकारकत्वेन नि
 वप्रधानापूर्वाणि फलजनकत्वेन प्रतिपद्यते। सत्यं। न हि कश्चिदत्र दोषः। किंतु अर्थोपत्तेरिहा पूर्व
 पूर्वमेकं प्रतीयते। ततस्तत्सिद्धये नूपा स्यादपूर्वतरप्रमा। प्रधाननां फले प्रत्यंगाती व प्रधानानि
 प्रतियुगापदुपादानादपेक्षावशेनैका पूर्वकल्पना तया वतश्च संबंधोपपत्तेर्नंतरकल्पना प्रमाणा

मस्तीत्येकमेव वधार्यते। ततः पुनः क्रमवर्तिनिर्वहामिः कर्मभिः कर्मभिस्तदशकं युगपत्कर्तुमिति
 सिद्ध्यर्थं प्रात्यात्मिकापूर्वोत्तरकल्पनाभवति। सर्वत्र च। प्रमाणवत्त्वं पूर्वाणि कल्प्यं ते सुबहूच्ये। अह
 पृशतमागोपेन कल्प्येत्प्रमाणकः। केचित्तत्रैवोदयेति। पादे हि पोषो मास्यो कृतान्यंगा पूर्वाणि अवामा
 स्यां पार्वतिश्चेपुः ततः कृतार्थत्वात् नैवो गानि पुनः प्रयुज्येरन्। एवं वसति त्रयोदशमा वा स्यापामित्याहु
 तिसंख्यावाच्येति। अन्येतुपरिहरेति। संगोप्योः पोषो मास्यमावाच्ययोः कालांतरसंबन्धात् सर्वे रंगे द्विष्ट्रयु
 क्तैः समुदायद्वयस्योपकर्तव्यमित्यवधारणान् पुनः प्रयोगः सेव्यतीति अथैवं वक्तव्यं। संगोप्यो
 पोषो मास्यमावास्याऽसादितास्वार्थकरोतीति करणविभक्तिश्चुतेरवगमात्। पूर्वाक्तेनैव न्यायेन प्रधाना
 पूर्वत्रयं स्वांगा पूर्वानुगृहीतमेकमपूर्वकत्वाय वृत्त्यते। तत्पुनरेवं निष्पन्नं नैवामावास्या पूर्वंगसह्य
 रमापूर्वमारभते। ततश्च निवृत्तेऽङ्गा पूर्वेषु अमावास्यायां क्रियमाणान्यंगानि न निराकरिष्यतीत्य
 दोषः। एतयैव दिसो वाति विरोधः परिहर्तव्यः। आहवा-आवृत्तिनिर्यथा व्याये संस्कारो भवति क्रमा

ता ताक्यावयववृत्तेषां तथा पूर्वतः विद्यति । न चामूर्तस्य वश्यमदप्येवैर्न ज्ञातव्यं । अन्यैव स्वरथाप
न्याशक्यते वक्तुं सूक्ष्मावयववृत्तेषां तत्पतीपत इति यदा दृष्टं तां सतां मनुष्यत्वे प्रागवधृता स्तित्वा
मभिव्यज्यते । तदापि प्रतिपुनरुपे कर्मभिः स्वीकरणात् फलाभिमुख्यकरणं शब्दादिविलक्षणाभ्यामि
व्यक्तिर्मे विद्यति । तथा हि नैकरूपैव भावानामभिव्यक्तिः प्रतीयते । आत्मस्योन्मीलनं तेन व्यक्तिरस्मिन्
विद्यति । सर्वोवाप्तिरसमर्थो वा प्रकृत्यात्मसंदेश्यते । कश्चित् प्रतिबंधोऽस्य कर्मभिः सोपनीयते । तस्मादस्य पूर्व
सूत्रस्यापि वनप्रकृतौ प्रथिकमन्यमर्थं पश्यामः । तेनारंभोऽनयैता पूर्वस्यापि बोधनेत्ययमेवार्थः । यदि पुन
फलववनसामर्थ्योत्तरे देवनविनष्टमित्य पूर्वकल्पनानिः प्रमाणा कचैर्मन्त्रानो वरमेः तद्विषयश्च न हि क
र्मणो रूपमुपलभ्यते । रूपशब्दाविभागाच्चैत्यत्र प्रत्यक्षेण लब्धमिधानाद्यागप्रस्तावेकस्य तित
स्यावलनात्मकत्वाद्यदा श्रयं देशांतरे प्रापयतीत्यसंबद्धं । अत्रोच्यते । कालांतरं दृश्ये कर्मणो नोपल
भ्यते । नैगिरूपेण लब्धेस्तु न फलाद्योपपुज्यते । यद्यपि कर्मस्वरूपमुपलभ्यते तथापि कालांतरावस्थाना

२७

भावान्नतदुपयुज्यत इति नोपलब्धमह इत्युच्यते। योगेऽपि प्रकृते वाच्यत्वं न न्यदुदाहृतं। तत्प्रक्षेपांशरूपे
 ण योगेऽपि स्त्रीति निश्चयात्॥ न हि संकल्पमात्रेण फलसिद्धिः समस्तात् समस्तेति कर्तव्यता काश्चकमेणां
 फलश्रवणात्। तत्र द्वयदानप्रक्षेपादीनां ग्रहणासादनादीनीयसंयोगविभागफलत्वादवच्छादित्वे
 तदाश्रयेणावश्यं भवितव्यं। न वा सावस्तिनया भिद्यत्कैरूपमुपलभ्यते। संकल्पादीनामपि संकल्पांत
 रादिति रोधानात्तस्वरूपावस्थानोपपत्तिः। अवस्थानेनात्मसमवेतस्य वास्यात् प्रदेपद्वयसमवेतस्य वा
 नतावदात्मनि वलनं समवेति। सर्वव्यापिनः संपुञ्जमानविपुञ्जमानदेशासंज्ञैकलितुमसामर्थ्यात्। क
 थं सर्वव्यापित्वमस्येति चेत् सर्वत्रोपलभ्यमानकार्यत्वादहंप्रत्ययेन हि वैतन्यस्य भावस्यात्मनोऽस्त्व
 मात्रवगम्यते। न तु देशतः कालतो वा विशेष्यते। ततश्च। अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तुयदेशकालतः। त
 त्रित्यं विभवेकंतीत्यत्मनो विमुतेष्यते। सर्वत्र कार्योपलभ्य इत्यहंप्रत्ययमेवाविशेषितं वदति। सुख
 दुःखाद्युपलब्धिवान हि क्व विद्रुते स्ते नोपलभ्यन्ते। न वै ते शरीरधर्मा इति स्थितमात्मवादे। तत्र यद्य

२७

सर्वगत आत्मा न वेत्त ततो यदेव तद्वता देशेन शरीरं पुज्यते तदेव सुखाद्यपलब्धिः स्यात् न अन्यत्र ॥ शरीर
 मात्रं तर्गतात्मवादी त्वाह ॥ ननु तदेव देशांतरादागमनस्य लिंगमतश्च विनुद्धेतुत्वमस्येति कुतः ॥ पुण्य
 द्यदिसर्वत्र कार्यमात्मगतं न वेत्त ततः सर्वगतत्वं स्यात्पर्याये तु शरीरवत् ॥ यदि हि शरीराद्वहिरपि किंचि
 दात्मकार्यमपलभे माहि ॥ शरीरात्तस्मिन् सुखदुःखादीनां ततः सर्वगतत्वमप्यवस्ये मय तस्मिन् शरीरे तव
 चैव कार्यं यत्र यत्र वत इच्छति तत्र तत्र पर्यायेणोपलभ्यते ॥ तत्र ह्यरीरकार्यं वेदेव तस्मिन् हितगतस्योपप
 त्त्यते ॥ अन्यथा हि शरीरमपि सर्वगते स्यात् तस्माच्छरीरं संमिश्रस्तेनैव सह संगमात् ॥ तत्र तत्र सुखादी
 निकार्याणि प्राप्तिपद्यते तत्रोत्तरे ॥ न ह्यसत्यागमने किंचिद्विदुर्मिति प्रेषातु न तु तदेवेति पाठः ॥ तेषां
 सिद्धौ तव ह्येव पर्यायेण सर्वत्रात्मकार्यं पलभे न मागमनलिंगत्वेन विशिष्टं माशंक्योत्तरं वदतीति ग्रंथ
 याज्ञाना ॥ कथं पुनरिदमुत्तरं ॥ न ह्यसत्यागमन इति ॥ तथा हि ॥ नैवाविना धर्मात्रेण स्वयं दुःसिद्ध्यति
 क्वचित् ॥ परस्याप्यविरोधित्वमविशिष्टं हि दृश्यते ॥ परेणापि हि शक्यं वदितुं ॥ न हि सति गमने किंचिद्वि

५ तदेवास्तत्र तत्र गमनापत्तेः सुतरासं कियत्प्रसंगाः ॥ संदेहो वास्तुसाधारणानेकाति कत्वात् ॥ आहवा आत्मा शरीर ५

सुद्धमिति। अत्रानिधीयते। उभयत्राविशयित्वं प्राप्तं न ह्यसतीति यत्र पुनर्वितीति तत्र न विरोधागमनं म
 तोपरिसेख्या रूपेणासत्येवागमनेन केविद्विदुद्वंसतितुवद्विदुद्वंसित्याह। तदुपवर्ण्यते। स्वतस्त्वाव
 दमूर्त्तत्वात्तन्मूर्त्तैर्मिश्रतात्मनः। ततश्चैतरेसंपृष्टो ननेतुराक्यतेकसित्। यदामूर्त्तानामपि मूर्त्तानां चंद्रा
 दित्यप्रकाशादीनां नमृत्त्यिडादिभिः स्मृमिश्रत्वमुपपद्यते। तत्रयनेनवानयनं। तदात्मनश्चभावेनात्यं
 तामूर्त्तस्य ज्ञानसंतातस्य वामूर्त्तैर्मिश्रत्वं भवेदितिकुतएतत्। योपि स्याद्वदीद्वात्मनां शरीरादत्यंतव्यति
 रेकाभावादस्त्येवमूर्त्तत्वं जीवस्येतिव्यातस्योपि इतरेतराश्रयप्रसक्तिः। मिश्रत्वान्मूर्त्तत्वं मूर्त्तत्वाच्चमि
 श्रभावइतितस्मान्मुक्तोवस्त्यात्मनिदेशेनेनलक्षणातोस्यामूर्त्तत्वान्नशरीरसंपर्कनिमित्तमूर्त्तत्वसि
 द्धिः। ततश्चाशरारादयस्तेनासंपृक्तश्चास्यशिवत्वाच्चानाकृष्टमाणाः। शरीरेगच्छतितद्रुताकाशप्र
 देशवदात्मातस्मान्निःसृतस्तत्रैवतिष्ठेत्। न हितस्य वा पुनापृथिव्यादिभिर्वोप्रेरणं येन स्वतंत्रः पर
 तंत्रोवागच्छेत्। ज्वालाप्रवृत्तीनांतुस्यशिवतावायुनाप्रेर्यमाणानां उल्मुकादिनावानीयमानानां युक्तं २८

गमनं तेन केवलं शरीरं गच्छद्वेत न संयात्वा सर्वगतत्वे तु पञ्चयत्रा गम्यते तत्र तत्रात्मानुस्यूतिरस्तीति पुत्रा
वैतन्यानुवृत्तिः। यथा पूर्वाकाशप्रदेशत्यागे सर्वगतत्वा देवा परेणावकाशदानसिद्धिः। किं। असर्वगा
तपदे स्याज्जीवो देहादनिर्गतः। अणुः शरीरमात्रे वा सर्वथा कन पुज्यते। ज्ञानसंततिपक्षे स्तावन्निराकृ
तः। तत्र नित्यः सन्नात्मा शरीराभाते रवन्तीयद्यणुः परिकल्प्येत देहं न चानुपादसौ न ततश्च सर्वगात्र
स्य मुखपुष्पाद्यसंभवः॥ यदा स्वणुमात्रात्मा भवति। तदा यावानेव प्रदेशस्तेनाधिष्ठितस्तन्मात्रा
तानामेव सुखदुःखादीनामुपलब्धिः प्राप्नोति। ततश्चैकस्मिन्क्षणे शिरःपादवेदनानुभवो न स्यात्। अ
थ लघुसंवारित्वा तत्र तत्रापलं भइत्युच्यते। न तत्र प्रमाणाभावे नवकालभेदो लक्ष्यते। अनवाधि
तस्योपलब्धिकालासंभवत्वेनैकत्राप्युपलब्धे तस्मादकल्पेनेये। शरीरावयवानां वपरिशोषांश्च
धादिवात्माधिष्ठितानो भवति। मृतावस्थायां विपर्ययदर्शनात्। तत्र यएवावयवस्तेरो मृष्टः स एव
मृतवच्छुद्येत्। अथ शरीरपरिमित आत्मा हेतुपक्षेणानुपगम्यते। तत्रापि वक्रदृष्टं कल्पनीयं

सरुवोऽवयवानावतथातेषामनंतता। संश्लेषश्च विनान्येन तद्रूपेपि वनित्यतां। अतिसंकोचविकृति
 रोपुत्रिकाहस्तिदेहयोः॥ अंतरात्तवसंवारस्तद्रूपज्ञानकारणोः। सर्वव्यवयवसद्रूपोदयः प्रत्यक्षावि
 षयाः सैतउत्प्रेक्षाभावैराकल्याः॥ तेशद्वधेहापि प्रत्यारब्धेयाः॥ शरीरमात्रावधिकानेवैषामुपैति
 मयानेत्यमशक्यं। नवैषाद्वत्वादिनाविनाकाश्चिदंश्लेषहेतुरस्ति। नवासंश्लेषानामेकजीवरंभसा
 मर्थं सर्वसंयोगानां विविक्त्यात्मकत्वात्। यथादितुल्यः कदाचिज्जीवस्य प्रधानं सौ नवेतामात्रेदेव त
 दन्तिनां जीवावयवानांततो निःसृत्वावतिष्ठेत्। शरीरमागोपुनः प्रवेशइत्येतदप्यप्रमाणाकं। यत्तु वियोजि
 तमात्राणां रक्षादीनां स्फुरणदृष्टेर्तदाभयात्तत्प्रोरेतव्यापुनिमित्तमिति न तावत्ता जीवावयवानुगति
 विज्ञायते। तथासंकोचविकासविषांभवतइत्यत्रन किंचित्प्रमाणोदीयप्रज्ञाप्रवृत्तीनां नुकथं वित्प्रत्य
 दत्वादुपपद्यते। नवदोषप्रमायाः संकोचोत्पत्तिः। शरावादिनाच्छादने शेषप्रज्ञाविनाशोऽत्र। तदनाच
 तादिज्वालात्मसमीये प्रज्ञामंडलमारब्धुं समर्थानाच्छादितः॥ एतैर्नैव विकासोपि प्रत्युक्तः अन्यएव २८

वयवस्तत्र प्रवीयमाना विस्तारं जनयन्ति न तावत्तामेव विकासः स्युः शिवतावपस्यस्य देशप्रतिबंधाद्देशांतर
रव्याप्ता विकासो दृश्यते। जीवावयवानां च मूर्तत्वात् सर्वेषां समानदेशाविद्यात्तान्नित्यमणुमात्रत्वप्रसंगः।
कथं वै कस्य जीवस्य पुत्रिका हस्तिपरिमितौ संकोचविकासो युज्यते। मरणकाले वांतराप्तवशरीरसंस्कारात्
आस्तिकेनचित्प्रतिबंधेन सदपि न गच्छते। तेन वशरागोतरे जीवति होप इत्यादिभिः प्रमाणैः। तस्मात्स
र्वगतत्वं। यत्तु श्यामा कतंदुलामात्रादिदर्शनमुपनिषत्सु तद्वाक्योत्तरप्रदर्शितविभुत्वस्यैवमतः सू
क्ष्मग्रहणागोचरत्वात्। यदापि द्वेपायनेनोक्तैः। अंगुष्ठमात्रेण पुरुषं निश्चकर्षेत्त्वलाद्यमडति। तदपि काच्य
शोभां विस्मयमृत्युचक्रहारप्रदर्शनार्थं वयतिवृत्ताप्रशंसापरेवाक्ये प्रजापतिवयोश्च ननादिवदु
पृथ्यां तथा हि। तेनैव गीतादिषु अनेकप्रकारे सर्वगतत्वं वर्तते। ननु वसर्वगतत्वेनोभयत्सर्वशरी
रेष्वेकैवात्मा प्राप्नोति। नैष दोषः॥। शरीरमूयस्त्वात्प्रतिशरीरेव सुखदुःखाद्युपलब्धिविद्यवभ्यादर्शन
त्वात्। इतरथास्यैकशरीरेणैव वरितार्थत्वादनेकशरीरैव पथं स्थिता ब्रह्मजन्मांतरशरीरेव ददोष इति चेत्

नातत्र कर्मोत्पत्तेश्च नोपभोगांतराद्यैः पुनः पुनरां रप्तात्स्वशरीरगतसुखाद्युपलब्धिप्रतिशरीरं स्या
 द्वा। अन्तर्दीपे श्वेदियैः शरीरान्तरगतस्यात्मीयत्वादुपलब्धेरधवाधिरादीनां ज्ञेयताः स्यात्। वर्णविशेष
 व्यवस्थायावकर्मचोदनात्तेदो न स्यात्। एकस्यावात्मनस्तेन तेन शरीरेण संबध्यमानस्य सर्ववर्णत्वोपप
 त्तिः। आत्मनानालेखदोषः। सर्वेषामपि वसर्वगतत्वे मूर्तिरहितत्वात्समानदेशवृत्त्यविरोधः तदप्य
 द्रष्टव्ये तन्यात्मकत्वाद्यविभागाद्योपनिषत्स्वेकात्मव्यवहारः। कथं पुनर्नानालेपि सर्वेषां सर्वशरीरे
 संवंधादन्यदीपसुखदुःखाद्यनुपलब्धिः। केचित्तावदाहुः। यथाशरीरमात्रेऽपि सातर्गज्ञात्मवर्तिनः।
 दुःखादीनां व्यवस्थेवं सर्वत्रैषां विधायि। शरीरपरिमाणात्मवादिनोपि किलायंतुल्यो दोषः। तस्या
 पि हि गज्ञात्मसमानदेशत्वात्मातुरिद्वे त्रद्वस्तद्वतानि सुखादीन्युपलभेत्। तत्र यस्मिन्परिहारः
 स सर्वोत्पत्तौ सर्वशरीरेषु भविष्यतीत्यदोषः। स्याददोषः। यद्यत्रोपपत्तिमुच्यते। ननु परपक्षसाम्याप
 त्तिरुपपत्तिः। तस्य तद्वदोभयोरप्यन्येन पर्यनुयोगान्। अपि च। तस्य त्वगिन्द्रियपरिमाणाल्लक्ष्यं तं शरी ३०

राकाशे वा स्वदेवात्मनो नान्यपगमानूनेव गमि शरीरेण मातृदेवज्ञास्य प्राप्तिरस्ति। येन तु ल्यदोषता
स्यात्। तस्मादेवंपरिहर्तव्यो। देशे प्राप्स्यद्यदीद्येतसुखादेनुपभोग्यता। ततो दोषः प्रसज्येत यो गमभोगो ल
दुष्टता। यदि स्यात्तनः सुखादीनां वसमानदेशलक्षणा एव संवध उपभोगकारणमिष्येत। ततोपि दोषः
स्यात्। इह तु बहुरादेशपादीनामिव देशज्ञास्योपगता लक्षणा संवधः। तत्र यथैव त्वर्गिन्द्रियेण स्य शोभ
मानदेशनामपि श्यादीनामग्रहाणां। एवमन्येनात्मनान्यदीयधर्मा धर्मायात्तसुखदुःखाद्यग्रहाणां। तस्मा
दात्मवादोक्तस्त्वस्माभिन्नावयवस्थानदोषः। एवं सर्वगतत्वा सिद्धमात्मनो निश्चलत्वं। अथ ह्यवदान
समवेतमासीत्तत्त आह। तच्च नष्टमिति। नवतस्या विनाशस्तद्विपरीतद्वयात्तेशो यत्नेभात्। नवास्याग्र
हणाप्रतिबंधहेतुः कश्चिदस्ति येन न गृह्येत। अथाप्याग्रहणाप्रतिबंधादिकल्पेत्। तथा सतापूर्वा
दङ्गतरामदृष्टदृष्टविपरीतत्वकल्पयितव्यं। इत्यं। इत्यं तावदविनष्टमास्ते तथा नदृश्यते। तथा प्रतिव
धहेतुः तस्याप्यदर्शननिमित्तं वेत्तेवं तस्य तस्यान्यदित्यवस्था तथा दाशिकस्य कर्मणाः स्थानमनुप

लञ्चिकारणं च कल्यामित्यतिगौरवं। एवमनाश्रितकर्मावस्थानकल्याणायो अथात्माश्रितमेव संयो-
 गविभागावकुर्वेदासीत्। तत्रापि दृष्टविपर्ययादृष्टकल्याणे स्यात्। तस्माद्दूरमपूर्वकल्पनमेवेति सि-
 द्धे मूलाधिकरणप्रयोजने दद्यादीनो फलसंबन्धे तेषामदृष्टार्थत्वात् कर्मणामिव प्रतिनिध्यभावः। कर्म-
 फलसंबन्धे तु दद्यादेः कर्मोत्पत्त्या दृष्टार्थत्वात् समानकार्यत्वज्ञानादस्ति प्रतिनिधिः। कथं तर्हि पूर्व-
 द्वादिना प्रकीर्तापरिसमोद्दिष्टा तावत्समापनीयमेव कर्मणे न केन विद्वेद्या सद्गोपादने तु
 न्यातितयोः सद्गोपादपि फलाप्राप्तेः कर्मणाम् श्वाविहितसाधनविशेषस्यानपेक्षितसद्गोत्वाद्येन के-
 न विमिश्रितः। न च तत्पूर्वद्वयस्य प्रतिनिधिरित्युच्यते। अन्यार्थत्वादसादृश्यत्वात् पूर्वद्वयं हि फलाय प्र-
 वृत्तमासीत् इदानीमानीयमानं तु प्रत्यवायपरिहाराय। नैमित्तिकफलापवा प्रवृत्तस्य कर्मणः।
 सिद्धार्थमिति नामधेयप्रसिद्धिरपि प्रयोजनं सापूर्वाक्तत्वाच्च प्रदर्शिता। तानि द्वैधंगुणा प्रधानमृता-
 नि। एवमाख्यातमेदानुसारेणापूर्वमेदानुगमे सर्वत्र प्राप्ते तदप्रवार्थगुणा प्रधानविवेकारमः।

तत्र तत्त्वानां आख्यातत्वाविशेषेण नूतनैर्व्याख्यातज्ञानमनःसिद्धेव साध्यता उक्तेः सर्वस्वात् प्रधानतः
पावद्विप्रयोजनकल्पनं तत्सर्वधावर्थाभ्यां प्रयोजनवच्च प्रधानमपूर्वसाधनं वा तेन च यत्प्रादि
वदेवावहंत्यादीनामपि बीज्यादिभिर्निष्पाद्यैर्थातश्च तेन पूर्वसाधनमिति । अत्रोच्यते । नामख्या
तार्थसंबन्धे प्रदत्तप्रयोजनो तस्यादृष्टार्थतायुक्ता नेतरस्याप्रमाणिका । सर्वत्रैव द्रव्यकर्मसंब
धे कर्मणां द्रव्योपाविनानुपपत्तेः प्रथमं तावद्व्यं कर्मत्वात्पददृष्टोपकारित्वात्तदर्थमात्रासतोत्त
कविद्रव्यः कर्मपरावृत्त्यद्रव्यस्योपकारोति । क्विदात्मलाभमात्रमनभवति । तद्यदात्मलाभमात्रत्वे त
स्यादृश्यते तदा साकांक्षत्वाददृष्टं कल्पयितुं शक्यते । प्रदातुं कार्योत्तरौपयिकेन दृष्टेनैव तंदुलनिष्प
त्यादिना द्रव्योपकारेण निराकोटी भवति । तदानीमदृष्टकल्पनावसराभावात् अन्यथैव विधा
नार्थलोपपत्तेः नादृष्टसाधनत्वं प्रतीयते ॥ ॥ पद्व्यं न विकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गु
णानुत्पत्त्यात् । पद्व्यं कर्मभिर्द्रव्यं च रूपतो धर्मतो वा न संस्कारुमिष्यते । यथा प्रयाजादिभिस्तारिष्य

साधनानि प्रतिप्रधानतत्त्वाददृष्टार्थानि न वन्ति ॥ यैस्तु द्वयं विकीर्णं ते गुणान् सन् प्रतीयेत तस्य द्र-
 व्यप्रधानत्वात् ॥ यैः पुनर्द्रव्यमुत्पाद्यते पथाधानेनाययो वाप्यंते क्रियन्ते वा यथावरणेन सत्त्वित्वा-
 संस्रुयंते यथा वहंति नावीर्यः ॥ येषां न तदुल्लसत्त्वानि गुणान् मृतानि प्रयोजनवद्द्रव्यसंस्कृते रीक्षितत्वा-
 न् ॥ यदा दृष्टार्थमदृष्टार्थं बोधयथापि तुल्यं वदनुष्णीयते ॥ तदा किं प्रयोजनं विंताया ॥ तदुच्यते
 प्रपंगवेऽपि वरावतिदेशा प्राप्ता वीहि साधनकारवावहंति ॥ कर्तव्यं ४ पूर्वपक्षे ॥ कुतः ॥ प्रधाने हि श्र-
 तं द्रव्यं नांगद्वयस्य बाधकं ॥ प्रयोजनेष्वाज्यवत्तेन हंतौ स्याद्बीजबाधनं ॥ सिद्धांतं तु बाधते ॥ कुतः ॥ प्र-
 धानोऽपि किं द्रव्यं संस्कारैरपि युज्यते ॥ तेन हंत्यादिभिः सर्वैः संस्कारैश्च ॥ प्रियंगवः ॥ ननु च पूर्वप-
 क्षेऽपि प्रधानप्रयुक्तबीजस्याश्रयत्वेन प्रकृतौ अप्रयोजकत्वात् ॥ प्रियंगववदौ प्रधानेनांगद्वय-
 तात् ॥ बीही न वद्वान्ती न लभेता ॥ नेतदेवं ॥ तुल्यो हि बीहि संवत् ॥ शास्त्राद्यागावद्वातयोः वाजिने-
 स्यादितुल्यं वनाप्रयोजकलक्षणं ॥ बीहिमिर्यते तबीही न वहंतीति तुल्ये यो रने ॥ तत्र ये प्रयोजि ३२

केयंनेतिनास्तिविशेषहेतुः। नववाजिनादियागवदवहंतैरनुनिष्ठादिद्रव्यत्वं नवपदकर्मवत्परप्रयु-
क्तप्रकृतैकहायन्यधीननिराकांक्षत्वं। नैवेकदेशेद्रव्यत्वमुत्तरार्धे। दिवशं नापि पुरोडाशकपालेनेतिवद-
र्थे। मिधानकर्मत्वं तस्मादवहंतिरपि प्रयोजकः। नैवास्मिन्नेनियोगतोयागार्थः। एववीहयोवहंत-
व्याः। लोकेकैरपिकर्मसिद्धविशेषात्। नवात्रप्रकृतग्रहणोप्रमाणं। प्रकरणास्याविशेषकत्वान्न-
विकारादिशेषस्तत्त्वेषु नविकारः स्यादितिन्यायात्। संस्कारपुद्गेतुलौकिकानामानर्थक्यादसं-
स्कार्यत्वं दपूर्वसाधननविशेषणत्वेन कथं वित्प्रकृतग्रहणं क्रैशेन भविष्यति नवारादुपकार-
कत्वेऽवहंतैर्यागस्येतुलौकिकैस्साध्यामानस्य किंचिदानर्थक्यमिति श्रौतत्वात्। वीहिमात्रग्रहणमेव
युक्तं धर्ममात्रेण तदावहंति सर्वोपधावहंतिवत्सकृदेवकर्तव्योनातंदुलनिर्वृत्तेः प्रधानवीहीणां खद-
लनादिरपि तंदुलीभावः स्यात्। नवात्राग्रोपीश्रुणां जोगत्वमपि वास्यप्रकरणाविशेषात् तदाभवतीति
तत्तादिकारेष्वपि प्रयोक्तव्य इत्यादीनि प्रयोजनानि॥ धर्ममात्रेण तु कर्मस्यादनिर्वृत्तेः प्रयोजनवत्। शुक्ल

रिधाग्निपुरोडाशसंमार्गात्तामुत्तरोत्तर प्रधानप्रत्यासात्तेनेदेनोदाहरणपृथक्कं। एतदुक्तं भवति। द
 रणापि प्रधानानां यद्व्यसुपकारको तेनापि कर्मसंवेधान्न प्राधान्यं प्रपद्यते। तत्र पूर्वपक्षवादी प्र
 वीक्षेनैव ये देव्यो न विकार्यत इत्यनेन प्रधानकर्मलक्षणाह। इदं निष्पीदितं कर्मन किं वित्त
 स्पप्रत्युपकुर्वेदुश्यते। तस्मात्प्रधानकर्मसंमार्गो प्रोक्तादीति॥ तुल्यश्रुतित्वादेतरे। सधर्मस्यात्र नैव
 ३३ स्वेतदुगा कर्मलक्षणा यद्व्यसुपकारलक्षणा शेषत्वप्रसंगात्। तादर्थ्यलक्षणा हि शु
 त्वादिप्रमाणाकलत्नप्रत्यक्षसुपकारनिमित्तमिति वक्ष्यामः॥ किमर्थं तर्हि द्वयविकीर्षयन्यस्ता।
 तदुच्यते। अन्यतः सिद्धशेषाणां येषां दृष्टोपकारित्वा॥ तेषां नापूर्वमस्तीति हंतादीनामुच्यते। अ
 तद्व्यविकीर्षया गुणाभावस्तत्र नापूर्वमेदः प्रतिपत्तय इति यावत्। पूर्वपक्षवादी त्वेते देवगुणा
 कर्मलक्षणा मत्वा संमार्गादिषु तदप्रत्यक्षस्थितवान्। सिद्धांताभिप्रक्षस्तु सर्वत्र श्रुत्यादिभिर्वच
 ते तादर्थ्येऽपि श्रुदुपकारदर्शने तदभावाददृष्टकल्पने वा॥ तत्रेऽस्मिन् तत्प्रवोचि न्याद्वितीयया द्रव्य

प्राधान्यद्वारेण क्रियाशेषत्वे प्रतिपादिते हेत्यादीनादृष्टार्थत्वात्तैराकांक्ष्यं ज्ञातं। न तु संमार्गादीना
मित्यदृष्टार्थता न वतावता पूर्वावगतशेषत्वहानिः। इवोपदेश इति चेत् परस्त्वाहा अत्र यरयति
रेकाग्र्यामुपकानुसारिता। शेषत्वस्याद्वितीया तु प्राधान्यव्यभिचारिणी। तन्नामप्रमाणं युक्त्यैकांति
को अनेकांतिको व अत्र यत्र प्रवक्तव्यः। यद्यव्यव्युत्पत्त्या महंश्चासाविंद्रश्चेत्येवं महेंद्रश्च
चावकागोसिद्धितानुगमः क्रियेत तत इंद्र एव गुणमात्रं विगिह्ये स्य प्रस्य देवतेति गम्येत। न त्वेवम
सिसमुदायप्रसिद्धिबलीयस्त्वेनेंद्रव्यतिरिक्तस्त्विन्द्राद्यभिधेयमहेंद्रमेदप्रतीतेः। तथा हि। व्युत्पाद्यते
महेद्रश्चेद्वाक्यमेदादिदुष्यति। अव्युत्पत्तौ महेद्रार्थः स्फुटं वस्त्वं तं भवेत्। न वास्य महत्त्वमपेक्षभागा
स्योत्पत्तयव्युत्पत्तिनिराकांशोति। कथं। वृत्तिद्वयेपिसामर्थ्यं स्मर्यते हि विशेषणं सत्तदभावेनैकया
व्युत्पत्त्या अयं वेत्तदुभयत्रापि दुर्लभां समर्थः पदविधिः समर्थानाप्रथामादेति वसामर्थ्यं समासत
द्वित्वस्यो विशेषणमतस्तदभावेनैकयापि भावितव्यं। यदि वपुगय समासतद्विताववाख्या येतोत्त

नेकत्रापि सामर्थ्ये लभ्यते कुतः । तद्धितेन ह्यसंवेधो महत्त्वेऽपेक्षितो भवेत् । तस्मिन्नेषे ह्यभागेऽनुम
 हत्वेन संगतिः । एकार्थीभावो लक्षणोऽप्येकलक्षणो वा सामर्थ्यं उच्यते । अपि सामर्थ्ये ह्यभावकल्प्यते ।
 कथं । अन्यवत्त्वेन ये ह्येकलक्षण्ये नैकार्थ्ये । सामर्थ्ये ह्यन्यविहितेनैकार्थ्यं प्रतिपद्यते । अविहितेन
 लोहितवर्थावेकत्रलोलीभावं प्रपद्ये पातं । नयविहितेन सामर्थ्ये नानाबुद्धिकालुष्यात् । यो ह्यवयवा
 न्यामेकत्रापि संहता न्यामुच्यते । विशिष्ट एकार्थ्यः प्रतियोग्यते सापि निराकारा न्यामेव सामर्थ्ये ह्येकमेव
 यत्रापि कत्रानुपसंहरीत । एवता वदे कार्थ्येन द्वासा सामर्थ्याभावः । व्यपेक्षा पुनरहस्यविगतापे
 दंशेन शक्यते तत् । इत्युच्यते सामर्थ्याभावाद् नयदृश्यभावप्रसंगः । एवता वद्युगपद्वार्या
 नेदोषः । क्रमेणाख्यायमाने तु वाक्येनेदोसकथ्यते । इत्याह समासमुच्चार्य पुनः इदं प्रवृत्तं कर्म
 विश्रुतितमपत्राते कपुरसत्तमप्राक्ते शोधने न ज्ञेयो । प्रधाने द्वितीया गुणानूतद्वयोपदेशे पिरुष्ट
 वात्सक्यं नूतुहोतीति तथा प्रयाजशेषेणाहवीषाभिधारपतीत्वे तरेणापि द्वितीया माज्यप्राधान्या

तो वाते सामर्थ्ये ह्येकमेव सामर्थ्यता । न हि सामर्थ्ये द्वे विगतापेक्ष ४ पाती

हृष्टं प्रतो वीहीनवहंतीत्युत्रोक्तं यस्मिन्नेषु प्रकारेण दर्शितं न कृतं मेव द्रव्य प्रधान्यां न द्वितीया कृतं न वतस्मा
गोप्रादृश्यादिष्वस्तीति सहापि द्वितीयया द्रव्यमेवोपदिश्यतामिति ॥ न तदर्थं लोकोक्तं तस्मैव शेषं नृ
तत्वात् ॥ तिष्ठतु तावत्प्रयोगः किं कारणम् ॥ आचारत्वात्प्रयोगो हि स्मृत्या सर्वत्र बाध्यते ॥ विवक्षानेक
यत्नान् स्मरणेनैव करुणं तावदिदं स्मरणेनैव करुणं न वेत्तेव स्मृतयः प्रपन्नेन क्षार्पेन्नृस एव तु सैकीर्णं वा
दस्फुरः स्मरणेन प्रतिपाल्यते स्मर्यते वद्वितीयायाः प्रधान्यमर्थः कर्मणि द्वितीया कर्तुरीक्षितं तमं कर्म
तितथा यत्नोक्तवेदयोः प्रयुज्यते यदं करोति वाहीनवहंतीति ॥ यानि तु लोके चामिवाशशोकास्थाना
नितान्युदाहरति ॥ तदुल्लो नौदने प्रवत्वा ज्ञानं शिखंडका नृकुरुते दुल्लानघ्र जुह्वीति तदुल्लेखं त्वज
रितिरुपयोक्तव्येयतद्वितीया प्रयुज्यते तन्नूने नृतीया समानार्थेति गम्यते ॥ तत्रोच्यते ॥ सर्वपाका
दिसंवेधे द्या कारास्तदुल्लापः ॥ प्रधान्यां शिमुपादाय द्वितीया तत्र वत्स्यति ॥ पदार्थं तस्मिन् नौदनशि
खंडकसाधनत्वेन तदुल्लेखं तदुल्लेखं वा विवक्ष्यते तदौ नृतीयांत पदभाजो भवेति ॥ यदानुमेजने योग्ये

दनावस्त्रापरिणतिरूपेण तंदुलामादिवोत्पत्त्यर्थं च शिखंडकाकारेण बल्यजादिसंतेतथावेदवाक्याव
गतगुणान्नावाश्चानेकद्वयसाधनके गिहोत्रे सुकंदितास्तिष्ठेतोरमणीयवाक्येणाश्विद्व्यासणीश्वक
र्मशोभादर्शनार्थं तंदुलारोमसेवेधित्वेनाभिप्रेताः सैव प्रप्यतिगुणकामावायुजमानतंदुलानद्यजु
दुधीतितदाद्वितीयार्थनात्कंनवति। भवतिहिलोके बहुशकाराविवक्षेतिगुणकम्भूतेप्यर्थे केन वि
त्कारणेन कश्चित्प्राधान्याशोविवक्षते तद्याप्रधानभूतेगुणांशः कदाचिदुक्तो कदाचित्तो भोनवयदि
वक्ष्यते तच्छब्देनाभिधातव्यमित्यस्ति प्रमाणोविवक्षासंपत्त्यर्थं तुल्यगुणार्थं पातं राश्रयणं न स्वीयत्वा
गश। तस्मात्प्राधान्यमेव द्वितीयार्थः। कथं तु सत्त्वादिषु गुणान्त्वमिति। तदुच्यते। प्राधान्यमेव तत्रापि द्वि
तीयावदतिष्ठतः। विरोधान्तेन संवधीगुणान्त्वमिति। द्वितीयातावत्कर्मच प्रधानरूपमात्मश
सावदति। तच्चिह्नबलवता कारकांतरेण विबुध्यमानत्वाच्च प्रतीयते। तेन तु कारकविशेषात्कलात्
यत्कारकसामान्यमविना भूतेन द्रव्यते तदविरुद्धत्वाद्विवक्ष्यते तत्रैतावानर्थो विज्ञायते होमस्यकार ३५

कंसक्तवदतिनवमामात्यं निर्विशेषं च वहारक्षममिति विशेष्ये सायां करणत्वं भविष्यति। इत्याणी
कर्मसंयोगइति नूतनं च समुच्चारणान्यायात्। कथं पुनः सक्तुप्रधान्यविवक्षाविनुध्यते। अहं तत्राह
भूतमाद्युपयोगो हि द्वयं संस्कारमहति। सक्तुवोनापपो ह्येतेनोपयुक्ताश्चेते क्वचित्। एवमहिद्वयस्य क
सिद्धयोगो निर्वृत्तौ न विष्यतीति वावधार्यते तत्संस्काराहं लाल्कर्मप्रतिप्राधान्यं प्रतिपद्यते यत्पुनर्नापय
त्तं रोपयो ह्येते वा तस्य संस्कारो निष्पद्यो जनइति तद्विधानवाक्यानर्थक्यप्रसंगः। तेषामी सक्तुवो न हो
मात्प्रागुपयुज्येतेनोर्ध्वं न समसाद्रावाद्भूमविनियोगवचनात्मा वाच्यत त्रसमस्तं वाक्यं मनर्थकं न वतु
द्वितीयावालक्षणादृतेति स्थितत्वाद्देदप्रामाण्यस्य लक्षणाग्रहीतव्या मुख्यार्थप्रयोगो ह्यौ अगि
कवा दपदाददर्शनेन भूति त्वं प्रतिपद्यते। सर्वत्रैवं लक्षणाश्रयणान्मानर्थक्यप्रसंगनिमित्तं अन्यथा
मुख्यार्थोपपत्तेः। तेन विशेषात्सक्तुसाधनदोमविधानं प्रकरणा संबंधिगृह्यते। ननु सक्तुना मपीति हो
मवतः सक्तुवोपि त्रयोतिष्ठो मस्योपकृत्यार्थवतो न विष्यतीत्याह। सिद्धे तवादीतुं क्लृप्ते न होमस्य

३६ नीभूतानामेवार्थवत्त्वमन्युपगच्छतिकोवावृतेनेति सर्वत्रैव वा इत्याणां वाक्यसंपुक्तक्रियानिर्वर्तनादिना
 नप्रयोजनमस्त्यन्यत्कथं न वा द्यमेगतेः॥ यथा होमः क्रियात्मकत्वात् किमित्यपेक्षमाणः प्रधानकथं
 भावेनेत्त्वं मनुयाह कत्वेन गृह्यते नैवं दुव्यनवतस्माददृष्टकल्पना क्रियानिर्वर्त्य चादपूर्वाणां॥ यत्रापि
 तावद्व्यंसादुत्प्लायसोद्यते यथा गोदोहनेन यशुकाम इति तत्राप्यन्यप्रयोजनक्रियाद्वारमंतरेण
 नापूर्वमविष्यति किमुत पदानकस्य विदंगत्वेन सक्तवः श्रूयंते न वकिं चित्काल्यना प्रमाणमस्ति॥
 द्वितीयेति चेत्॥ न हि तत्फलं द्वितीया हि सक्तूनां प्राधान्यं वदंती होमं तदर्थं कुर्यान्न सक्तूनां पूर्वमिति
 प्रतिपत्तिः॥ तेन द्वितीया प्रसादो द्वेदोमः सक्तूनां प्राधान्यं वदंती होमं तदर्थं कुर्यान्न सक्तूनां पूर्वमिति
 योजनाय॥ अवाणावृतेषामीभवेति होमे कृते सक्तूनां होमसंबन्धादिति प्रागेव प्रयोजनलाभात्
 पर्यवसिता द्वितीया निः प्रयोजनेष्वपि होमं प्रति प्राधान्यमात्रेण कर्मव्यसिद्धिः तत्रासिद्धे वा कार्ये प
 श्यान्तपुरुषस्य कर्तृत्वं सक्तूनां उपयुज्येत इति ज्ञात्वा तद्वचनाद्वा दृष्टं कल्प्यते प्राधान्यज्ञाने वा च॥

तिरिति तत्राह न तद्वचनक्यमन्यत्कल्यपितुमिति प्राधान्याविवक्षेव न्याया ॥ ततश्च तृतीयार्थसिद्धि
रिति मत्वा महाभाष्यकारो गोक्तं तृतीयायाः स्थाने द्वितीयेति तेन वैषम्यं होमसंभागयोः सक्तूनां निष्प
यो जनवेन तदर्थत्वात्पुनरादौ शब्दे श्रान्त्यशेषभावेन पर्यभि करणादिसंस्कारादेत्वात् ॥ दृढे वशाद्वाथ
वस्थिते दृष्टोपकाराभावेण दृष्टकल्याणा न विषयतिलोकेण दृष्टार्थाः संस्काराश्चारादम्यं ते यथाशा
मात रादागतानां शांत्यर्थमयिलवणादव्यक्तप्रवृत्ते ॥ शिरस उपरि चामां शुविदेन प्रतिष्ठापनेन वा
स्यानुपपत्तिरावापामाणात् तेनादृष्टार्थानामपितुल्यश्रुतित्वात् सिद्धे गुणभावाः ॥ न चैवं सर्वत्र प्रयो ज
नवत्ताकृतमेव द्रव्यप्राधान्यमिति न वक्तव्यं तुल्यश्रुतित्वादिति दर्शयितव्यं वायत्र प्रयो जनवत्ता निरपेक्षं
द्वितीयाकृतमेव प्राधान्यं केवलं तृतीयाकृतं वागुणाभाव इति ॥ तदुच्यते ॥ प्राधान्यं तावदेद्वागार्हपत्य
मुपतिष्ठत इत्यत्रालिंगादिद्वयत्वावगतेः गार्हपत्यैकत्वाच्च तस्माद्धनेन्द्रोपस्थानप्रसंगे केवलं त
ृतीयाकृतमेव सूक्तवाक्यप्रस्तरप्रहरणं गत्वे तेन विनक्तिभिर्नेवांगांगिभावेभिधीयमाने निष्पद्ये

जननमपवादो न तु प्रयोजनस्य सद्भावेनांगांगित्यमिति विवेकः ॥ प्रयोजनचधिकरणस्य न सम्यग
 नुमन्यते ॥ तथा हि ॥ मुद्रात्राद्यनुवादेन गामी मया दिवोदितो जायते गप्रधानार्थपूर्वसिद्धांतपक्ष
 यो ॥ प्रियंगवोस्त्यातिवाक्यात्केवलप्रधानार्थत्वेन जायमाना युक्तेतदंगेषु न तवेति शमीपयत्वादि
 तुस्तुगादिमात्रानुवादेन विधीयमाने सर्वेषां वाशेषचस्यात्तत्प्रयुक्तत्वादित्यनेन नन्ययेन वाक्यसंयोग
 कलायस्त्वात्प्रकरणगम्यप्रधानार्थत्ववाधेनांगप्रधानार्थविज्ञापतेन वाचविशेषां किं सिद्धपातयेन
 प्रधानगतस्तुगादिमात्रप्रतीतिः स्यात्सदपि बोद्धव्यमानत्वात्तद्विवक्षेत तस्मात्पूर्वपक्षेऽपि यानि च
 प्रधानसंबंधीनिस्तुगादीनि यानि वारादुपकारकसंमार्गादिसंबंधीतितानि सर्वाणि शमीमयीत्यादि
 पुक्तानीत्युक्तेनानावृत्तस्त्वसंमार्गः ॥ स्यादेतत् ॥ मुख्यार्थोवांगस्यावोदितत्वादिति वैकृतविशेष
 णां केवलप्रधानार्थत्वात्तेहो गप्रधानार्थता न विष्यतीति ॥ तदयुक्ते ॥ कुतः ॥ वाक्योपात्तप्रधानार्थसं
 वेष्टोयन्गम्यते ॥ तत्रैतद्वदप्यतेनात्र तादृशश्च प्रतीयते ॥ यद्वार्थवैराग्यैकामादृष्टयस्याऽप्यंशु

कर्त्तव्या इति हि प्रधानैरेव काम्यशब्दोपान्तैरुपांशुत्वे संवंधमानसंगस्यावोदितमिति वक्ष्यते न वात्र
तादृशः प्रधानसंयोग इति वैषम्यं॥ ननु वातिदेशिकत्वादप्राप्तवस्त्वेष्वंगेषु शमीमपीत्याद्यपदिश्य
मानं प्रधानमात्रार्थमेवेदानीह ल्येवंतवितु एवं हि स्थित्यति॥ कृत्वापकारमाकांक्षाः प्रथमं प्राकृतैः सह
संवंधं ते समीपस्थविकाराः तेष्ववोदितो॥ अवश्यं चानेकार्थविध्यनुपपत्तेः सुगादीन्यनुवदितव्यानि
तेन प्रत्यक्षोपि सत्तुपदेशोतिदेशो तावत्प्रतीकृते तत्र यावत्ताकालेन प्रधानस्तुगादीनि प्राप्नुवंति त
वत्तेवांगसुगादीन्यपीत्यविशेषः॥ किं वापदि प्रधानमात्रेण शमीमप्यादिसंगातिः॥ प्राकृत्यस्ते प्रस
ज्यंते प्रयाजादिस्तुवस्ततः॥ य एव हि संमार्गस्तुवां वर्जनायायस्तेनैव प्रयाजादिस्तुग्वर्जनमपि प्रा
प्नोति न वेतदिष्टं युक्त्यभावात्तद्यपि वकिं वित्प्रधानमात्रसंवंधकारणं न वेततथापिसौमिकवेदि
दक्षिणान्यायेन प्रसंगासिद्धेर्न प्राकृतज्ञात्युपसंगहोपुज्यते॥ किं वा परिध्यादेः स्वकार्येण स्वसुपसु
पलक्षितं॥ अतस्त्वायसंमार्गः परिधेर्न कृतो न वेत्॥ परिधिरित्यग्निपरिधानार्थं द्रव्यमुच्यते त

धाहोमाद्यर्थानुद्धादयः तत्रसंमार्गार्थानिधानकर्मवेत्ताप्रयोजकत्वमपिशक्यं वत्कुं ततश्चवाणव
 नपरिविश्वस्योपादितावदपारेहितानेवपलीशार्दीसमार्ष्टिअपरिधयएधपएवसंमृष्टाभवेयुः
 अथतानापिपरिवधीतततःकृतेपरिधानेप्राकृतार्थतानस्यात्तानवतुल्यार्थानां समुच्चयोदृष्टः त
 स्मान्नपरिध्यांतरमुत्पादनीयंअत्रमृथस्यत्वपूर्वत्वाद्यावदुक्तमात्रपयेवसापिनःसांगस्यवाप्तुसोदि
 तस्यकेनसंमार्गोविवाज्ञेतियेनोत्पाद्येततस्मादप्रयोजनान्धितानितरसोदीहरणंवेकंसत्यतत्र
 हिमोसंतुसवनीयानामिति सिद्धांतात्पुरोडाशमात्रेणासंबंध्यमानंतरसमयत्वमसवनीयत्वात्तपर्य
 ग्निकरणपुरोडाशेनसंबध्यतेतहि सवनीयोगोसवनीयशब्दप्रयोगः। सवनसंबधिविषयत्वात्सव
 नीयोगस्यवासवनार्थत्वात्तत्रापितुवीहिमपचंदुर्लेभः। व्रीहिर्निर्यजतइति प्रधानपुरोडाशमात्रे
 णतेषांसंबधात्॥ एवंतर्ह्यनियतंइव्यकतापर्यग्निकरणपुरोडाशस्येतितिप्रयोजनं। तदप्युक्तं
 तथासतिकोस्यमोक्षिन्नापेनतरसमयपर्यग्निकरणेनैवशास्त्रार्थोपपत्तेः सिद्धीतार्थसदृशक

मप्रसंगात्तस्मात्कथं वित्प्रकृतबीहिमपपुरोडाशग्रहणात्तस्माधनद्वंगाप्रकृतत्वात्प्राप्नोतीति वक्तव्यं। त
त्रापि चैकहापनीन्यायेनाप्रयोजकवाक्येन तदेव प्रयोजनमित्यश्रयणीयं अनि
पतदुव्यवंगानवात्रकास्य नो जिन्यायः संभवति मांसेन पुरोडाशत्वा नमित्युक्तेः। संवनीय पुरोडाशे क
थामिति चेत्तनेव तत्र पुरोडाशत्वमिष्टं वचनात् पुरोडाशत्वमेव मांसेन पुरोडाशस्य स्थाने विधीयते य
था घानादीनां तादृकं कथं विदपि मांसेन धाना भवेति अतश्च प्रयंगव न्यायेन प्रधानमात्रे मांसेन पुरोड
शा निर्वर्तितः पर्यगिकरणं तु पुरोडाशमाधनकमेव सत्त्वनियत इत्युक्तं वाक्यं विद्वत्प्रकृतिदर्शने
नवीरियवदुक्त इति व्यवस्थितं॥ एतानि व प्रयोजनानि सुक्सां मार्गस्य प्रकृतौ बद्धसाधनत्वात्क
पिं जलन्यायेन त्रित्वस्य शास्त्रीयत्वात् यात्र विवृद्धावपि पशुवातुर्मास्ये धृतिश्च एव संमार्ज्याः पूर्वप
क्षे। सिद्धांते तु सर्वोऽसंस्कारस्य प्रतिप्रधानावर्तिवत्। तथाप्युच्यते न विवर्तितैकसंख्यात्वादेकप
वपरिधिः संमार्ज्याः पूर्वपक्षे सिद्धांते तु सर्वे यत्र यपरिधिविवृद्धिस्तत्र विशेषः एवमेकपुरोडाशो य

चापदेवात्तत्र उणां तावद्वमंगितयानिः प्रयोजनचादेकानेन कल्पयन्ता ॥ तत्रिर्वर्तिता वस्तुतिः ६

३॥

पश्चिमकरां सर्वपुराडाशेव प्रयेशिकरां वक्तव्यां तथा विशेषेण लौकिकं स्यादित्येवमाशेषमुपनिधाप्युच्यते
तदतिवत्तलौकिकाग्निसंमार्गकरां पूर्वपदे सिद्धांते तु तस्या प्रयोजनत्वेना संस्कार्यत्वात् सर्वेषामा
ह्वनीयादीनामिति विशेषः ॥ ५ ॥ ॥ स्मृतशश्रुपोषु संस्कारे याज्यावदेवताभिधानत्वात् ॥ ॥ ये
स्तुदशविकीर्ष्य तद्वत् स्यापवादत्वेन स्तोत्रशस्त्रोपन्यासः ॥ स्मृतिरेव स्तोत्रं शश्रुमपि सैवा प्रगीतं
त्रसाध्यागुणगुणिसंबंधकीर्तनं वस्तुतिरिष्यते ॥ सावप्रथमं गुणगुणिन्यां निर्वर्त्य ते तदज्ञावे शब्दे वा
रामात्रसंस्कारां किं स्तुत्यस्य स्मारकत्वेन शोभीतवत्पुनस्तत्राधानेनादृष्टार्थी नवतीति ॥ किं प्राप्ते द
ष्टुनक्तुसिद्ध्यर्थं साधयंतियतः स्मृतिं स्तोत्रशश्रुणितेन स्युः संस्कारादेवताः प्रति ॥ अर्थवत्त्व
रुष्ये तदेवतानामत्रोदनार्थस्य गुणमूतत्वात् ॥ ॥ प्रमाणान्तरविरोधेन दूषणं तावदुच्यते ॥ तथा हि
यद्यत्राविद्यमानार्थमंत्रः स्तोत्रं प्रपुज्यते तस्यार्थनापत्कृष्टत्वात् प्राप्ते वा प्रसज्यते ॥ पापदेवताना
मसंपुक्तास्तुतिरोदनार्थेनैव नैतियावद्वोद्यमानं वात्सातदर्थपरवात्तस्मिन्नसति न स्वार्थं करोतीति ॥

३॥

दशैर्नैर्दीप्तिर्माहेन्द्रग्रहयानिसंज्ञिषिमुखं ह्यपत्रेन्द्रसत्रगच्छेत्ततश्चक्रमसन्निधिवाधः क्रमश्चात्र
यथासंख्येनाक्षरसुपाठः॥ सन्निधिसुरयंतरवोदनयोपस्थीपनेप्रकरणपरमार्शोव॥॥ त्वशावहाऽगु
णाथेस्यात्॥॥ नायंदोषः॥ किंकारणं तत्रमंत्रोपपद्येतयत्रसार्थंतरंबजेत्॥ अभिवर्त्योर्थवत्पुस्तुस
म्मादिद्रमहेन्द्रयोः॥ यएवहिअभिवर्तीभिरिद्रसूयतेसएवमाहेन्द्रग्रहणो ज्यतेतत्रसत्येवार्थकिंमित्यप
कर्षस्यात्॥ नवग्रावत्कर्मगमूतेर्थविद्यतेतत्सर्वमंत्रेणाभिधातच्यूनमधिकंवासापदभिधातुंस
मर्थस्तदभिधत्तेननिर्गुणोद्रप्रकाशनंगुणस्यातेत्रत्वात्प्रकरणाल्पत्वाद्वा॥ निर्गुणोद्रप्रकाशनव
देव॥ नवशब्दमात्रं देवतेति नवमदशमयोरभिधास्यतेततश्चयएवमहेन्द्रशब्देनार्थश्चोदितः स
एवेंद्रशब्देनोच्यतेइत्यर्थंतरत्रकल्पनाप्रमाणाभावात्॥ तस्मादुत्कर्षीपालेनाभावात्संस्कारकर्म
त्वमेवयुक्तमिति॥॥ नश्रुतिसमवायिवात्॥॥ नैतदस्मिनिर्गुणोद्रोपिधानादनुत्कर्षइति॥ प्रसज्यत
एवोत्कर्षः॥ कुतः॥ पद्यत्तेदः प्रमाणेन नवेदिद्रमहेन्द्रयोः॥ ततोयं नापनीयेतमेदस्त्वत्रप्रतीयते॥

ययवयवव्युत्पत्त्यामाहश्चासाविदुश्चेति एवं महेदुशब्दमत्वावच्छाणैस्तद्वितानुगमः कियेतातत इ
 द्रएवगुणमात्रविशिष्टेऽस्यग्रहस्यदेवतेतिगम्येता नचेतदास्ति समुदायप्रसिद्धिवलीयस्त्वेनद्रव्यति
 रिक्तरुदिशब्दाभिधेयमहेदुप्रतीतेः। तथा हि व्युत्पत्त्याद्यतेमहेदुश्चेद्वाक्यभेदादिदुष्यति। अत्र व्युत्पत्ते
 महेदुर्वाः स्फुटेवस्त्वंतरभवेत्। न वास्यमहत्त्वमपेक्ष्यमाणस्येत्यवयवव्युत्पत्तिं निराकरोति। कथं। वृ
 त्तिद्वयेपिसामर्थ्यं सम्यते हि विशेषणव्युत्पत्त्याश्रयणोवेतदुभयत्रापि दुर्लभं॥१४॥ सामर्थ्यं पदविधिः
 सामर्थ्यानां प्रथमाद्वेति समासतद्वितवृत्त्या विधौ प्रणमनस्तदनावेनैकयापि न वितव्यं। यदि वयुगप
 त्समासतद्वितावत्वाख्यायेतेततो नैकत्रापिसामर्थ्यं लभ्यते। कुतः। तद्वितेन स्वसंबन्धो महत्त्वेपेदि
 तेन वेत्ता तस्मिन्नेपेक्षमाणेवानमरुचेन संगतिः॥१५॥ एकार्थीभावत्वं दूराव्यपेक्षालक्षणां वासा
 मर्थ्यं। उक्तयथापिसापेक्षस्य नावकल्यते। कथं। अन्यवस्त्वनपेक्षत्वेदस्य नैकार्थ्यं नेष्यते। सापेक्ष
 स्वान्यविधिप्रो नैकार्थ्यं प्रतिपद्यते॥१६॥ अपिदिप्रमाणो हि द्वावर्थौ वेकत्रलोलीभावंप्रति

प्रद्योयात्तानविद्विष्यमाणानानात्वबुद्धिकालुष्यात्। यो ह्यवयवार्थान्यामेकत्रोपसंहतान्यामुक्त
यविशिष्ट एकोऽर्थः प्रतियाद्यते। सोऽपि निराकांक्षा न्यामेवासापेक्षत्वे संशयस्वरूपेणैकत्रानुपसंहा
रात्। एवतावदैकार्थे लक्षणासामर्थ्याभावः। व्यपेक्षापुनराहृत्य विगतापेक्षतायते। सापेक्षत्वेव
दूरे सावित्येवमसमर्थता। ॥७॥ न हि सापेक्षो विगतापेक्षश्चेन्न शक्यो वक्तुं इत्युक्तयसामर्थ्याभाव
दुक्तयवृत्त्यभावप्रसंगात्। एवतावद्युगापदत्वाख्याने दोषः। क्रमेण। ख्यायमानेतुवाक्यभेदोऽसकृच्छ्रुतेः
कृत्वा समामुच्चार्य पुनः शब्दद्वयं न वेत्त। एतदेवामिप्रेत्याह। नक्तद्वितीयवृत्तस्येत्यादि। तद्विज्ञा
र्थवृत्तस्यैव द्विः स्यादुत्तरेपदे। महत्त्वं द्वयसंबन्धिनोऽपसर्जनसंगतिः। महद्वदंशति हि स्यान्नवेदं विशे
षां महत्त्वं न ह्यपसर्जनमभिभूतस्यार्थवृत्तिविशेषांतरैः संप्रत्युक्तं नवसमाध्यार्थवृत्तस्येति वा
क्यभेदमात्रेणैवोच्यते। तेन कमवृत्तिरपि नास्तीति प्रतिपाद्य पुनर्पुगापद्वृत्तिमेव दोषांतराभिहित
योपचस्यति। एकाशब्दोपरार्थवदित्यनेन न न्यायेनेदं शब्दस्य महत्त्वतद्विज्ञातार्थो प्रतिवेक्ष्य निमित्त

वाक्पनेदप्रसंगाः विध्यनेकधापारात्मकश्चापरोवाक्यनेदः। तथाहि। महत्त्वस्येन्द्रसंवंधं तस्य वद्व्य
 संगतिः। विदधत्प्रत्ययोवाक्ये मियात्पुनरपिश्रुते। तस्मान्नेदो देवतामहत्त्वविशिष्टः किंतर्हि अवपव
 संवधनिरपेक्षादुद्दिश्यात्तद्वितोत्पत्तिः। अतश्च सिद्धं देवतीतरत्वं। नवचत्तवधोत्तरकाले महत्त्वा
 भिधानेनेन्द्रस्यैवमहेन्द्रत्वं भवेत्। वेदस्यादिमत्वप्रसंगात्। अतो नित्यरूपस्यैव स्तुतिमात्रार्थमेतत्।
 ४९ वायदेवनेदोऽप्येदः। एवं च मंत्रयोर्त्यवस्थानविधितिः। इतरथा विकल्प्येण देवाधः स्यात्। असति वा
 र्थनेदे मंत्रनेदस्यादृष्टसाधनता प्रसज्येता। तस्माद्यथैव सूर्यादेरिदं दत्तं तन्निन्नता। महेन्द्रस्य तथैव
 तिप्रगाथापनयोक्तव्यं। एवं चारखापमानेतुर्दृष्टे तद्विते सति। अग्नीषोमादयः सर्वत्रुदित्वान्न
 द्विदेवताः। पथैवाहीदुशद्यस्य महत्त्वतद्वितोत्पत्तिर्यद्वा माणास्यपुपुगापत्किमेणवावृत्तिर्न संभवति। ए
 वमेव सोमस्याग्निमपेक्षमाणास्यनतद्वितसंवंधः। तदपेक्षस्यवानाग्निना सह समासः। तथाक्रमवृ
 त्तापुननुवारणवाक्यनेदान्नान्यतरत्रुत्तस्यन्यतरेण वृत्तिः। सोमपदस्य वैशेष्यं प्रत्ययस्यानेका ४९

थं नृत्तिरिति दोषाणां साम्यात् नृत्तित्वप्रसंगात् समस्तद्विदेवत्यवधारोच्चेदः स्यात् । न वैषां नृत्तित्वं श
क्यं वदितुः सर्वत्र शास्त्रे द्विदेवत्यत्वा न्युपगमः । तद्यथा चतुर्धा करणे द्रुपीतपृषप्रपिष्टसागविवोषसा
पेक्षाग्निदेवत्यादीनां पेंडासानीषामीयादीनामाग्नेयादिशब्दैः केवलाग्नादिदेवताकैरसामर्थ्यदिग्रहणमि
ति वक्ष्यति । नृत्तित्वे हि कस्यैकाग्र्ये न वेत् । तथा द्विदेवतत्वसामान्ये तैंदायोष्मादीनामग्नीषामीयैंद्राप्र
कृतित्वं वक्ष्यते । तथा मेधपतिन्यां मेधमित्यत्र देवतातु तदाशीस्वादित्यर्थद्वयमासयिष्यते । तथा मनेता
धिकरणवक्ष्यतियौततावग्नीषोमौतावग्निश्चसामश्च तत्राग्निरदेवतानत्वसमवेतइति तथा देवताद्वंद्व
श्रयाणां गेरीलषत्वाद्दौ निस्मर्यमाणानि न शक्यानि वाधितुं । यदि वक्ष्या । करणमेव मादीवप्रमाणे तर्हि
देवतातद्वितस्मरणाप्रा माण्यादग्नीषोमादीनां देवतात्वमापि न स्यात् । अथ तत्प्रतीतिरन्युपगम्येतसा
तुल्यार्थद्वयप्रतीतावपीति नृत्तित्वं ज्ञेयः ॥ एतेनाश्रयकारणदिवदर्थनहितसमासाच्चाख्यानेन स्वसंस्कार
समात्रप्रसिद्धार्थमग्नीषोमीयादिद्वंद्वस्मरणाप्रा माण्यकल्पतं प्रत्युक्तं । तथा हि । पत्रार्थस्य विसंवादः प्र

त्पक्षेणोपलभ्यते। स्वरसंस्कारमात्राद्योतत्रव्याकरणास्मृतिः। महर्दिन्द्रशब्दयोस्तीव्रदवश्यं पृथगर्थभिधा
 नशक्तिः कल्पयितव्या तपोश्वगुणगुण्यभिधायित्वाद्विशेषणविशेषात्मकत्वमवधारितं। तत्रपावदेवसं
 हताबुद्धारितौ तावदेवपूर्वा नुनृतावयवार्थसंबन्धितप्राविशिष्टार्थप्रत्ययोजायते। नवास्थनिवर्त्तके किं
 विदस्ति। नवसमुदायस्यापूर्वशक्त्यंतरकल्याणप्रमाणविद्यते लब्धान्मिकत्वमुदायप्रसिद्धिरवयवप्रसि
 द्धिर्वाधते। नवावयवार्थराहितार्थांतरप्रयोगं विस्मृमंतरेणा तदात्मलानशक्तिं। एकस्मावदतिक्लेशो
 द्वेस्तीत्यवगम्यते। महर्दस्त्वपरः कल्याणपुनः क्लेशांतरं न वेत्। प्रत्यक्षे पितावदर्थेनेकशब्दशक्तेः कल्याण
 नि। प्रमाणिकी किमुतयन्नार्थसद्भावोपि कल्पनीयः तदिहेंद्रशब्दप्रयोगानुपपत्त्या इन्द्रस्मावदृ
 ष्येयार्थः कल्प्यते। तत्रपदिपुनर्महेंद्रशब्दप्रयोगानुपपत्तिर्न वेत्। ततोऽर्थांतरं महर्दो नाम कल्पेन पद
 तु पूर्वकल्पितान्यामेव महर्दिदं पदशक्तिभ्यो प्रयोगः सिद्ध्यति। स एवार्थः किं विद्विशिष्टः प्रत्यभिज्ञायते क
 स्तदर्थतिरं कल्पयति। तस्मादिदं एव महत्त्वविशिष्टमहर्दो नान्य इति सिद्धं। नवसमासं कृत्वा तद्वितेहि ४२

यमा लोकस्थविदसामर्थ्ये समासवेलाया तद्वितवेलायावा अयेक्षणीयार्थांतराव्यापनात् नवादिनुव
रणानिमित्तवाक्यभेदे प्रसक्तिः संकटुव्वरितैकपदोपात्तानेकार्थकथनावृत्तिद्वयात्मकं हि माहेदपदेम
केकावृत्तिर्वाक्यार्थवर्तते। तत्र ययोर्वाक्ययोरर्थो माहेदपदेनोपात्तौ लभ्या विभिन्नकथ्यते पञ्चात्रा
संकटुव्वारणोदरपतनतदेव न स्येव न हि कदा विदये वेये विदोस्ति महं श्चासा विदश्च माहेदः माहे
दो देवता अस्येति माहेदः न वै तदेव वैदिकं पदमेवं विनश्यते विभागस्य पौनुष्ये पत्वेना वैदिकलायनेः। किं
तु। वेदे स्वरूपतः शब्दो माहेदादिरवस्थितः। तस्यार्थः सकलो वाक्यः पौनुष्ये निरूप्यते। विवित्रशक्तीनि
हि पदानि। एकानेक रूपार्थप्रतीतेः तथैषामर्थकथनं कदाचित्पदेनैवान्येन क्रियते। कदाचिद्वक्त्रेनाते
नाप्येकेनानेकेन वा द्विपदेन बहुपदेन वेति वैविध्यं। तद्यथा कः पिकः को किलः कश्चो पगावः उपगार
पुन्यं उपगुना वास्वकीतापामुत्पादितः तथाप्यतौ त्पुक्ते पाकं परमागिफलमेककर्त्ता पूर्वापरीभूतं व
र्त्तमानकाले निवर्त्तयतीति कथ्यते। न वैवं कथ्यतां वाक्यभेदः प्रसज्यते न वा शब्दार्थत्वमध्यवसीयते।

एवमेव यदि माहदुपदेशात्तः। अर्थः तदस्पृशद्विरेवशक्तिविधिः पुत्रुषैः स्ववाक्येनैकेन केन वाक्येन। क
 कस्तत्र वाक्येनैकः शतकृत्वोपि हि स्ववचनमुच्चार्यमाणं न वेदं द्रव्ययति। ननु तदीयार्थः पुत्रुषैः कथ्यमानः पौत्रु
 षेपत्वं न जते। अत्र शब्दो नैको। अर्थः कथ्यमानः क्रमे कथयितव्यः सोऽपि वप्रकृतिप्रात्यपणोर्वापर्येणोत्पेव
 कथ्यते। महाश्रमाविद्वत्पादि नैवैवसापेक्षत्वं अथवा भवति वैप्रधानस्य सापेक्षस्यपि समास इति
 यद्यपीदृशे शब्दः ताद्वितपेक्षः तथापि महत्त्वे प्रतिप्राधान्यात् न जते समासं। ततश्च पुगपदपेक्षा यामप्यवि
 शेषः तथापि तु शब्दः मेरो वा कुतः। सापेक्षोऽपि महत्त्वेन प्रधानत्वात् न मस्यते। तदपेक्षो गुणात्वात् न तु द्वि
 तैव वत्तेतौ। तेन यत्रैव प्रधानं सापेक्षं तत्रैव तयैव तावद्धृत्या भवितव्यमिति समास एव प्रथमं भवति।
 पदि वाक्ये समासं तत्रैव वृत्तिरिष्येत ततः शुद्धद्वंद्वस्तद्वितसंबंधी शुद्धश्च समासना गिति निर्गुण
 स्यैवेदं स्यादेव तात्वात्पक्षेर्गुणानर्थक्यप्रसंगः। न वेदं महत्पयोर्पुगपत्तद्वितार्थे निपतितयो रडौ कर्ह
 पि च्यादिवत्ता स्य रनियमो लभ्यते न ह्यक्तिपापं पुगपत्तं निपातो नापि विशेषणवशीकारसामर्थ्या

सत्यपि वदं देवतात्वापत्तिः अकृतसमासयोश्च महदिंद्रशब्दयोरनेकत्वाद्विवक्षितैकसंख्यप्रादिपदिक
निमित्ततद्वितसंबंधाभावप्रसंगः॥ किंवसुवंतौपदिवैतौतेनप्रातिपदिकतंतः॥ असुतंतत्वकृत्सोधासमा
सांशोनलभ्यते। तस्मान्नपुगयद्वितिरिति क्तमवस्थासमासार्थस्यैव देवतात्वे अतश्चंद्रएवगुणसंपुक्तमहे
द्रानार्थातरमिति पूर्वपक्षपक्षवशो न न इत्यन्यदुत्तरं वाच्यं। तदुच्यते। अत्राहि देवतायोगे समवेति न त्रयतः॥
तस्मान्माहेंद्रशब्दोक्त्यामहेद्रो देवतेषुते। अथपि विधिग्रन्थस्य मंत्रत्वेभावः स्यादिति महे
द्रशब्देनैवाव्यमानस्यास्मिन् ग्रहयोगादेवतात्वेनान्यथा। तत्र सकलपर्यायेणापि महदिंद्रादिशब्दे
नाव्यमानस्य देवतात्वेन न भवति। किमु तन्यूनैवेन्द्रशब्देन। तथाहि। अर्थपियादृशोतदेवतात्वेन बोदि
तः॥ मना गापिततो न्यत्वे देवतेति न गम्यते। देवतात्वस्य प्रत्यक्षाद्यनवगम्यत्वाद्बोदनैवेकै प्रमाणांसा
वयं यादृशं यत्र यादृशं वा र्थे विदधाति। सपदितथैवानुष्ठानेपिसंयाद्येतातस्तत्प्रमितोयमित्यव
सीयते। किंविदपि वेदिहान्यथाजातं। निरुक्त्यां पारयांबोदनस्यो प्रमाणांतरं मृग्यं न वतदस्तीत्य

प्रमाणात्। पथावद्भाति। स एवाग्निरष्टाकपालस्य देवतानां स्य स्य तेन च यस्या वशा घये वे देवो दिते
 ये देवता त्वेन नवति। सोमस्य ववो दिते न पुरे। दाशस्या भिषुत स्य वनलतायाः। शूदेवन सगुणा स्य तथै
 वगुणा वदितो दिते न निर्गुणा स्या कुतः। देवतो हि विधेयत्वा द्विवक्ति तगुणेषु ते। लक्षणा त्वेन तस्याः स्याद
 विवक्षा गुणादिषु। यदि हित द्वितसं वधे देवतो दिश्य माना स्यात्ततोऽस्या गुणा विवक्षा त्वेन। इयं पुनर
 विधीयमाना देवता त्वेन न प्रतिपद्यत इत्यवरोपापादात्क्यात्ततश्च विवक्षितगुणात्वात्तदपायेन क
 र्यं विदेवतेति गम्यते। यथा शुक्लवासा भोजयित्वा लोहितोऽसीष्वात्तिजः प्रवनेति। द्दटी प्रेषानवा
 हेति विशेषणारहितानां मर्मागत्य यदानुतेषु द्विश्यते योऽपि शुक्लवासास्तमानयेत्यादौ तदी विना
 पि विशेषणो नानीयंते। तदिह यद्यपि तावदेवता त्रयोऽप्युक्त्या वृत्तयापि न गुणारहिता स्वीयेतः कि
 मुत यदाभिधानोपकारिणी विधिगत्यतिरिक्ताभिधानाभिहितानेव प्रत्यभिज्ञायते सैव यं देव
 ताति समासे नवविधीयमानायां देवतायां नानेकार्थविधिदेशप्रसक्तिः। तत्र महेद्ग्रहता देवता

देवतानकथंविदिदशहेनेच्यते।यातुतेनोच्यतेसातत्रनैवदेवतेतिअनर्थकमेवास्याःप्रकाशनं।अ
तश्चनमुतिसमवापित्वादित्ययमपिस्नार्थानूवतिमुतिसमवेतंदेवतात्वेनवतितदधीनज्ञानमि
त्यर्थः।नचनद्वितसंवादेसतिज्ञायते।तस्मादस्तिदेवतानेदइति।कथंत्वस्मिन्नेनायगमनिकी।त
दभिधीयते।पूर्वपक्षवादीतावदतुल्यार्थप्रगाथस्यवदति।यश्चमाहेंडाहुहादिद्रोमिधानस्यमर्थमंत्रानु
कर्षवदति।तेनाकर्मागभूतार्थप्रकाशनवैष्यर्थ्यादिंदएवात्रदेवतारूपःप्रकाश्यतइत्यन्युपगतंभव
ति।तस्यवदेवतात्वेनान्युपगममात्रेणसिध्यति।नापिप्रमाणांतरेणोति।यएतद्द्रोहोत्यन्निवाक्येदेव
तामिधानशक्तिस्तद्वितःश्रूयते।माहेंडग्रहगृहातीति।तत्संयोगाद्विज्ञायते।सवयादिसमासाभिष्ट
ष्यकेवलादिंद्राष्टादुत्पाद्यते।ततोमंत्राभिषेपमदृशंदेवतात्वमुक्तंभवति।सिद्धवद्वेनमर्थपूर्व
पक्षवादिनामिप्रेतंमन्त्रानोनिवृष्यप्रवीति।इंद्रोस्यग्रहस्यदेवतेतितद्वितसंयोगेनज्ञायते।नवास्य
महत्त्वमपेक्षमणस्याकृतसमासेभुक्षस्यापमर्जनीभूतस्यतद्वितसंयोगाःतद्वितसंयोगापेक्षस्य

४५

वेति सत्यपि सापेक्षप्रधानसमासे प्रातिपदिकावस्थावांताद्वितापेक्षा नवतं दानी मसुवंतत्वा मे मा
 सोपपत्तिः तेन यत्रैव पृथग्रूते सुवंते संवेधादेमेव यदांतरमपेक्षतो यथाराजपुत्रुषः शोभन इति त
 द्विषयमेवेतद्वति। वेवप्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति दृष्टव्यं। अकृते यस्य समासे तद्वितापेक्ष
 पीवाक्यात्तद्वितोत्यतिरिक्तमप्येते न वेत्त। मुद्रस्य वा तद्वितसंस्पर्शो द्विशेषणानंतगातिप्रसंगः। के
 मचृत्तिः पुनर्भवतो नाभिप्रतैव। पूर्ववत्तद्वितसंवेधेते पूर्वाकावेव दद्याविशेषणोत्तरपदवृद्धिप्रस
 गदोषः। तत्तसमासार्थवृत्तस्य शुद्धस्यैव तद्वितसंवेधातेनैकस्मिन्नेव प्रयोगेते त्रसंवेधो न्युपगत्यः।
 ततश्चैकशब्दोपरार्थवदिति। तथैवैवैरूप्यदोषः। विस्मयपृश्नाय मन्यार्थ इति प्राक्यमासादेनेकार्थ
 विधेः समासपदलभ्यत्वाद्वाक्यभेदमाह। कृते नु समासेनेष दोषः। तस्मान्नेदो देवताऽमहत्त्वविशि
 ष्टः शुद्धः किंतर्हि विशिष्ट एव। अथवानेदो देवता केवलपदोपात्तः शुद्ध इत्यभिप्रायः। कथं तर्हि म
 त्वविशिष्टः समासप्रातिपदिकात्तद्वितोत्यन्ते नत्ववपवसंवेधेनेति नावयवप्रसिद्धिनिराकरण

४५

परं किं तर्हि नावयवसंबन्धेन तद्वितोत्पत्तिर्निष्कृष्टमशक्यत्वादित्याभिप्रायः। तस्मादेवतांतरमिति स
त्यापि द्वयैकत्वे सगुणानिगुणाश्च यणादेवतांतरत्वं। अहं। आवा र्था मातुलश्चेति द्वयैकत्वेऽपि दृश्य
तो। अयेदाहेतुभेदेन व्यवहारः। पृथक्कया। वदप्युच्येत देदस्य वत्तवधोत्तरकाले इति पूर्वसर्वत्र शु
द्धात्मनः। प्रतिपत्तदेवतात्वस्य पश्चात्तनोयंगुणास्तुतिमात्रोपयोगी न देवतात्वे तर्जवतीति मन्यते। अ
स्य तत्तरंगतार्थः। स्थिते देवतांतरोपवावि शिष्टे देवतात्वं प्रतिपद्यते। इत्यादिसर्वमंधकारनिरी
क्षिते साहसमात्रेणान्युपगम्यते। न वै तद्युक्ते। त्वेष शुद्धस्य देवतायाः प्रकाशनं शुद्धेन वविशिष्ट
स्य विशिष्टे वादनायामपि वा शुद्धस्य देवतात्वं शुद्धादेव। अतो यत्र विधि मंत्रयोर्देवतासंवादा
तत्रागमोनीयेत त्वत्पक्षे असमत्पक्षे पुनर्यौ को विदप्यपादाय देवतां साधितास्तुतिः। अदृष्टे या
गमात्रार्थं करोत्याराद तास्थिते। गुणाश्चानर्थकः स्यात्। यदि वादिमाननादि वागुणाः केवलमिंद
स्तुत्यर्थमेवापादीयते। न देवतात्वे तर्जवति। ततोऽप्योपादानमेवानर्थकं स्यात्। सर्वहि देवतैवमर्थ

मभिधीयते विधीयते वा कथं तदुद्देशेन कर्म क्रियेतेति । पदिव विहिते वा विहिते वगुणो केवलेनेद्देशा
व्यवक्रियते । ततो नार्थगुणाभिधानेना किं वा । गुणानंतगतश्चात्र पश्चादाभिहितो भवेत् । लक्षणात्
नवाक्त । सन्नवा प्राप्तेस्तदस्ति । नहि ग्रहसंवेष्टे इन्द्रस्य प्राप्तेन तदुद्देशेनानुवादेन महत्त्वं केवलमे
वस्तुतर्था मुच्यते । नवमहाभिद्रः प्राप्ते यतो गुणो नोपलक्ष्य विधीयते । तस्मादप्राप्तविधेदेवतांतरता
तथापार्थापुनोक्तोः । पूर्ववन्नमंत्रचपदेशभेदव्यवस्था । । वशा यामर्थसम्भाषात् । वशादिद्वयगा
मर्थरूपोकारित्वात्पक्षलक्ष्ये विशेषे सामान्येतापि सिद्धेर्न विधिश्चादरः । । पत्रेति वार्थवत्त्वा
त्स्यात् । वलवत्प्रमाणविरोधे संस्कारपक्षस्त्यज्येता । नवसोमि लिङ्गवलीपस्त्वदुक्कर्षसिद्धेरि
त्यपपुदासं संस्कारपक्षस्य । । अथावार्थे कदेशोपसमासार्थप्रकाशने । करिष्यत्यविरोधापम
नातास्थाग्रिशद्वत् । अनुक्तप्रमाण एव वा प्रगाथः । संनिधिवशादवयवद्वारेणामहेदमवि
रोधापदृष्टार्थत्वात्पक्षप्रकाशयिष्यति । पथाग्रीष्माये मनोतापामाग्रीशद्वः प्रकरणात्स ८६

मासस्यः प्रतीयमानः साहवर्ग्योऽसौ ममापि प्रतिपादयन्मुदायार्थो विज्ञायतेऽतश्चानुकर्षयद्दे
षडिति॥ ॥ नत्वाम्नातेषां आम्नातेष्वपि मंत्रेष्वनो कृष्टे चार्थदर्शनं सर्वेषु न वतीत्येवं नो कृष्टत्वेन दुष्प्र
ति। न हि पमादीनी ग्रहांतरेष्वपि देवतात्वं येनैदं धकुष्य मंत्रैः प्रकाशयेत्। अतस्तेषीता वद्विध्या नर्थक्य
प्रसंगाददृष्टार्थत्वेन न वितथं। ततश्च तस्मान्मान्यादितरेषु तथात्वे तस्मात्तस्मात्संस्कारकर्मत्वमिति॥ इदं
ते॥ यमादयो न विद्यंते यद्यपि ग्रहदेवताः। अन्यकर्मापयोगित्वात्प्रकाश्याः स्फुटयापितः॥ मंडूकसू
क्तस्यैव प्रयोगः तत्र मंडूके नाग्निं विकर्षणां मानात्। अहं सूक्तं राजसूयेत त्रैदं दीयतीति विधाना
त्। मृषिका सूक्तस्यैकादशिन्यां आख्येयसुरित्पुपशयसंवेधसंकीर्त्तने सति तद्वारणोपग्रापस्येव
स्तुतिः कुखुमकस्तकादीनां तु पद्विकृतिद्विशेषरूपेणार्थानास्ति। ततः सामान्यविधानेनार्थवत्ता न
विष्पति। वायस्ये। मे सर्वमंत्रोपदेशात्। तथाश्चने सूर्यादया वधिसमाख्यसंभवे सर्वसीमृवा मुपदेशा
त्। तत्र वक्ते नैवा समवेतार्थमंत्रविधानसामर्थ्यादगते रदृष्टार्थत्वात्प्रयणं न वक्ते विददृष्टार्थ

त्वेन सर्वत्रैव दृश्यमानमप्यर्थप्रोम्ना दृष्टार्थत्वकल्पना युज्यते। तथा हि। न जपादावदृष्टार्थवैष्ण
 व्यादिनिदर्शनात्। पात्यादावपि दृष्टार्थस्यादृष्टार्थकल्पना॥ ॥ अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकर
 णेऽस्त्विति शंसती। क्रियोत्पत्तिविदर्भात्॥ ॥ पदुक्ते॥ मनोतापामिवाग्निशब्दद्वन्द्वः समासार्थल
 दापि षतीति। तदपुक्ते। कुतः॥ एतस्मादेव दोषात्। न हीदृशद्वयस्यार्थमभिदधतः कश्चिद्विशेषः
 पेन श्रुतिवृत्तिजह्यात्। सर्वादृष्टार्थानीक्यथा कथं विलक्षणपाददृष्टार्थत्वापादनसंभवादपुक्तेम
 तत्। यत्रूक्ते उत्कृष्टतामेवेति। तदपुक्ते। कुतः प्रकृतस्योत्रशेषत्वेऽस्तुत्यासंनिधिद्वयप्रया। विनासा
 मान्यसंभवास्त्रिगंवा विनियोजकीयदिह्येकोतेन प्रथमदृष्टार्थत्वमवधारितं स्यात्। ततः क्तमसं
 निधिकल्प्या श्रुतिर्वाच्येता। पतस्तु विनियोगोत्तरकालाप्रयोजनकल्पना। न तद्वशेनैव विनियोगा
 तेन क्तमसंनिधिभ्यां विनियुक्ते दृष्टमदृष्टं वा प्रयोतनं कल्प्यमानं न विबुधातेन बोद्धव्यं प्रगा
 थस्यान्यत्र विनियोगहेतुरस्ति। लिङ्गं हि देवतां प्रकाशापि नुसामर्थं तन्मंत्रं तत्स्वरूपे विनिर्मुं ४७

जीता तथा वास्यानर्थक्यप्रसंगात्कर्मसंबन्धो तु न कश्चिदस्य व्यापारस्तदेतद्विंशतिपदिसामान्यतः केन
सि कर्मसंबन्धः क्रियते ततः कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षिते पथांशो कोतीत्वेवमाश्रयणादेवताप्रकाश
नद्वारेणोति तिनियुक्तेन वा त्रसामान्यसंबन्धकारणं यस्यामः तस्मादुक्कृष्टानामानर्थक्यमेव स्यादित्य
दृष्टार्थत्वेन्याप्या किंवा एवंचसप्तमीषष्ठीद्वितीयास्तौ निशंसती। सुतिवृत्ता न विष्येति त्वत्पदेनार्थवृ
त्तयः। गुणगुण्यभिधानक्रियाणामक्षराश्रुत्वात् सप्तमीश्रुतिसंयोगो यदते। प्रकाशने तु करणवाच्य
तायापुक्ताः कवस्यादयः श्रुपेरशननुस्तुतावपि कवतानां करणत्वाच्चृतीयेव प्राप्नोति। नैष दोषः। आ
धारत्वं मपि ह्यासां करणत्वं विद्यते। तत्रैतपोर्यथाभीष्टं निर्देश उपपद्यते। प्रकाशने पुनः परमार्थत
त्वावदात्माधारकमेव प्रतिपद्यत्तरकालेन व्याप्यत्वादेवताधारं तत्र कवतीनामैकांतिकमेव करण
त्वमिति वैषम्यं। अपि वास्तौति नरकाशंसतीति स्तुतिभावनापूर्वा परीक्षता श्रूयते। तस्यां धात्वर्थः क
रणभूतः शेषाणि वकारकाणि नित्यं धात्वर्थनिष्पादयंतिसंबन्ध्याते तत्र यदि मंत्रास्ते अनिष्टस्यार्थानव

ति। ततोपेक्षितार्थकरणा क्त्वा मुदृष्टमर्थं कुर्वतो दृष्टार्था भवन्ति। प्रकाशनं तु कुर्वन्नोऽवोदितकर्णद
दृष्टार्था भवेयुः। ततश्च वरं स्मृतीनां मेवा दृष्टार्थत्वं किंच। श्रुत्येव घटीपाराथं देवता नाब्रवीति नः। न प्रधा
नं गुणां शेषास्तु ते स्तेनप्रधानता। देवता प्राधान्ये हि प्रातिपदिकार्थपरत्वादयतिरिक्तार्थविषयाग्नि
मूढेति वत्प्रथमेव श्रुयेते। पदपि किं वित्प्रथमो तं तदपि योग्यता पूर्वकैकवाक्यत्ववशेन गुणा संवेधार्थमे
व। यथेदोपातो जंगमस्यावसितस्य स्यावरस्य वराज्ञेति। न वगुणानामुपयोगे स्त्रीति तत्प्राधान्यानां श्रयण
४८ स्तुत्यर्थे तैव पुक्ता सत्यमिति ग्रंथकेशः। तत्रार्थवाद न्यापेन शेषपदानर्थक्यप्रसंगात् सत्यपि पूर्वत्र प्राधा
न्यपर्यवसानं संभवस्तुत्यर्थे नैवैवं स्याति शंभोः। प्रकाशलक्षणा र्थता भविष्यति इति स्मृतिप्राधान्यं
शब्दपृथक्काच्चापृथक् निवेदिनी हि द्वादशसंख्या न प्रकाशनाभेदे सति शब्देनोच्यते। सामान्या वि
वक्षायां प्रत्येवं प्रतिपदं वतन्निर्वृत्तेर्न द्वादशत्वेव तिष्ठेत्। ननु वस्तुतावपि तुल्यमेतत्। तथा हि। सामा
न्यस्तुतिरेकैव ते दोषि प्रसूये स्थितः। न वान्यथा विवक्षा क्षिपतो द्वादशता भवेत्। अथ स्तोमवशाद् ४८

कूटमुदायमाध्यास्तुतयोगाण्यंतो तथात्रप्रकाशनान्यपीत्यविशेषः उच्यते। क्रियाः फलापवर्गिण्यः
तस्मात्स्वागणनाः सदा। अपूर्वद्वादशत्वावद्वादशत्वं निरूप्यते। प्रकाशनार्थत्वे हि प्रत्यवे प्रतिपदं वत
निवृत्तिदर्शनात्। क्रियासमन्नेन किं विकारणमस्ति येन द्वादशत्वं परिच्छिद्येत। अपूर्वार्थत्वे तु तेषां शास्त्र
गम्यत्वाय यो कृत्वा मसंपदः प्राप्तिर्वेति प्रमाणान्ना वा तद्वत्कूटमुदायेनापूर्वनिवृत्तेः। तद्वारेण क्रिया
समाप्तिपलक्षणादपूर्वाणां द्वादशत्वेन स्तुतिद्वादशत्वसिद्धिः। न हि प्रत्यवे सर्वस्योक्त्या वा तत्कल्पनायां
किं वित्प्रमाणमस्ति। यथा प्रकाशनस्यादर्शमर्थकं वतद्वचनं॥ शुश्रूषामनुसत्वादाग्नेयग्रहवोद
नौवाग्रेयीनां स्तुतिसानलसिद्धेः। आग्नेयीषु स्तुवत इत्यनर्थकं वचनं। अन्य आर्थः प्रतीयते। संबंधस्य
भेदनिबंधनत्वात् संबंधवचनेन स्तोत्रश्रवणयोर्भेदाः सवप्रकाशनेकत्र प्राप्तेति। ननु स्तुत्ये कत्वादित
स्नापितुल्यमेतत्। अथ प्रगीता प्रगीतमंत्रसाधनत्वेन तेदः। तद्वा किं दोषावा स पूर्वपक्षेण विशिष्टः त
त्रोत्तरद्वादशत्वं वदत्येतत्तेदादि स्तोत्रश्रवणयोस्तद्वारेण क्रिययोर्भेदमुपपत्त्यसंबंधवचनात्तत्तु प्रका

शनैस्त्वतः फलतो वा सिध्यते ॥ अग्निधानेव कर्मवतपदिद्वितीयाप्रतिपादितकर्माहे मग्निधाने इदवाप्य
 रं प्राधान्यकारणं ॥ प्रधानक्रियादिकेन विदूषणे सिता ॥ अग्निदेवत्रेजुहोत्याद्यारमायारपतीति वद्ववति
 न संस्कारक्रियाः त्वंतगुणभूतत्वात् ॥ अथवा स्तोत्रशसुसमाख्ययोरग्निधानत्वात् तत्प्राधान्यज्ञापनाथं
 इतरथा हि प्रकाशनमित्येव समाख्याम्यात् ॥ अवहंत्यादिवद्वानेव भवेत् ॥ फलनिर्वृत्तिश्च ॥ योयं मंत्रफ
 लाग्रीरर्थवादः समुत्तेः प्रधानत्वे द्यते ॥ सर्वत्र प्रधानविषयत्वात् प्रार्थनानां ॥ त्वत्तु हेतुः ॥ देवतैव प्रधा
 नत्वात् फलं पाद्ये तर्कमवतः न स्वाभिनिस्थिते कश्चिद्वासात् प्रार्थयिता फलं ॥ ॥ विधि मंत्रयोरैकार्थ्यं
 मेकशब्दात् ॥ इह मंत्रा उदाहरणं किंतु द्रुताभावना वचनाद्वा स्यात् वद्विदधतिने तिसरे देहे शब्दात् नेश
 दिवायका इत्याशंक्य मंत्रत्वात् प्रार्थयित्वा विधित्वा संभवेन प्रयोगकालेषु वा स्यात् विहितानां सेवा
 र्थानां स्मीरका इत्युत्तरपक्ष उक्तः ॥ तथा हि ॥ न कर्मांतरता स्य त्रवलक्ष्यता मेशया ॥ नवोपात्तो गुणः क
 श्चिन्नववाक्योत्तरस्तुतिः स्मारकत्वप्रतिपक्षौ हि विध्यर्थवा दोष्यातां ॥ तदिह स्वर्गपंता वदन्यतस्ति

यायाः प्राप्ताः गुणफलनिमित्तानितुनैवोयात्तानिपानिविधीयेत्। नववाक्योतरस्तु पर्यवसितप्रयोजने
विधौ स्तुतिरुपपद्यते। तदुक्तं प्रथममंत्रे। तस्मात्प्रकाशकामंत्रा इति। यद्वारव्यापते तत्र वरामः। किंपुनः
कारणमंत्रत्वेनाख्यानविशेषाणीविधिशक्तिस्त्रिधीयते। कथं वा ब्रह्मणालेनासावाविज्ञेयते। इष्टाश्रमं
त्रागताविधासकावसंतायकमिं जलानालत्त इत्यादयस्तथा ब्रह्मणागताः अथविधायकायस्योनयं
हविराग्निमार्धदित्यादयस्तस्मान्नायमेकान्नः। किं वा प्राप्ताद्यादिवेष्येतमंत्राणामनुवादता। तैरेव वि
हितं कस्मान्नस्मारयितवोदना। न ह्यत्र विशेषदेतुरस्ति किं ब्रह्मणविहितमासाद्योपहतविधिशक्तिर्म
त्रः स्मारकोत्तवत्यथवा विपर्यय इति। तत्रोक्तयोः अनुवादत्वासेनवादगृह्यमाणविशेषत्वाच्च द्वयोरपि वि
धायकत्वं। अस्यासावकर्मनेदः स्यात्। तल्लवह्यादिवर्गमंत्राः करणत्वेन कर्मणा। ब्राह्मणेन निपुंश्यंते त
द्वत्तेन विधायकाः। तैरपि सामान्यतो दृष्टमात्रं वापदिष्टं। कुतः। विधिशक्तिर्नियोगेन तमंत्रस्यायनीयते
यतो विधास्यति ह्येषानियोगात्स्मारपिष्यति। न हि विनियुक्तेन न विधातव्यमिति किं वित्प्रमाणं यदि

स्वतो विधि शक्तिरस्येतेषां॥ अथ त्वसौ प्रथममेव नास्ति चर्य। विनियोगोपन्यासान्वेन यकरणे विरो
 धः तथा हि विधायकं सदप्यर्थं ब्राह्मणं स्मारयिष्यति॥ मंत्रतस्तु विरोधे स्यादित्यत्रैतद्विध्यते। येनैव
 तेना विनिपुक्तास्ते वत्क्य दानिराकरणे हेत्वन्नात्र विधायकाः प्राप्नुवंतीत्येतदप्यकारणं। नवात्र
 मंत्रोपन्यासस्य कश्चित् संवेध इत्यन्यथा वर्ण्यते। द्विविधमेवाख्यातं गुणप्रधानं कर्मत्वेनोक्तं। अथेदा
 नी प्रसूयते। किं तावेव द्वौ प्रकारावुत न्योप्यस्तीति। तत्र न तृतीयः प्रकारोऽस्तीति मत्वा पूर्वपक्षवादीव
 दस्तौ कार्यमिति। तथा प्राप्ते निधीयते। अथिवा प्रयोगसामर्थ्या मंत्रो निधानवाची स्यात्। अस्ति तृती
 यः प्रकारश्च दनिधायकत्वेनामप्यप्य। येषामाख्यातानां येषां शब्दांतः रेणा विधि शक्तिरप्यगच्छति तेषां
 मनिधायकत्वं। तत्र न तान शंतीत्यत्र तावद्यच्छेदोपहतो विधायकोऽनुवादत्वं प्रार्थयते। तथा॥ अहं
 धियं मंत्रं मोगोपायेत्यामंत्रं एव निमज्ज्या ददामि गृह्णामीत्युक्तं मपुत्रुषेण यदि सामपहरे पुरिति यदि
 शब्देन ते वैवमादयः॥ प्रायेण मंत्रेऽस्ति मंत्रा उदाहरणं अविधायकं मंत्रा इति तत्र सिद्धिः। वाह ५०

एतुस्य सावित्राय कास्तेन तद्विधापकमिति प्रसिद्धं। अथेव विधापक इति तदिहेनादाहृतं। विधापकत्र
विधायकत्वे तु तपोर्योक्तमेव कारणमिति न मंत्रवाह्यत्वे पोष्यापारः। तत्रेतावाविशेषो दृश्यते। नृ
पादेव वाह्यगता नाविधित्वमिच्छतौ सत्यां निमित्तादिप्रत्यायनार्थतान्स्तिषां नृपे कर्मसु बयोगाहं।
मंत्रगतानां तु नृपमेवोपलब्धदामिच्छा। मिनिर्वयामीदमिदं च करोमि॥ अग्नीदग्नीविहरवर्हिस्तृणी
हि इदमिदं च कुर्वित्यादिकं वाक्यमेतैः कर्मस्मृतुमिति विनियोगबुद्धिर्भवति। कुतः। अतुष्टनेयदार्थानां
मतश्चैवाविनीस्मृतिः। अनन्यसाधनानन्यकार्यमीदृशैः प्रसाध्यते। न तावदनुष्ठानवेलापामस्मृतः। क
श्चिदपि पदार्थः शक्यः कर्तुमित्यत्र येनाविन्यास्मृत्या योग्यसाधनमात्रायेद्गुणत्रयं विद्वांस्यप
दार्थानुसंधानं वा पूर्वपदार्थप्रत्यवेक्षणां वा सूत्रग्रंथो वा त्मीयग्रहणकवाक्यानि वा उपद्रष्टव्या साध
नं ग्रहीतुमारभ्यते। तत्रानन्यप्रयोजनानामंत्रात्प्रकरणे प्रत्यभातात्सोमाच्येन किमप्येतिः कर्तव्यमित्येवं
प्रयोगविवनेन गृह्यमाणानुपलब्ध्या दृशेन वाक्येन स्थितिः कर्तुमाकांक्ष्यते। तदुपाएत इति विदि

त्वालिङ्गप्रकरणात्तुमितया श्रुत्या विनियोगे सत्यभिधानार्थता विज्ञायते तत्र श्रुत्या यत्र राण्यप्रमाणक
 त्वात्रिवर्त्तते नियमादृष्टिर्हि स्वमंत्रैरेव स्मृत्वा कृतं कर्म न्युदयकारि त्वतीत्यवधार्यते। माष्यमण्य
 वयो जनीयं। नासकृदप्युच्चारणे तत्प्रत्ययादिति न प्राप्तत्वा मिप्रायेणोच्यते। किंतु हि यच्छब्दोपबंधाद
 सौवमंत्राख्यातस्यान्यतः प्राप्तमर्थमहं ब्रवीमीत्येवं रूपप्रत्ययात्। शतकृत्वोपि ह्येवमादिनुच्चार्यमा
 णाः स्वसामर्थ्येनैव पूर्वप्रत्ययं करोति। ततएव पूर्वप्राप्तबुद्ध्युत्पादात्॥ तच्चोदकेषु मंत्राख्या। यथो
 क्तेन न्यायेन मंत्रोदाहरणस्यातंत्रत्वात्प्रासंगिकमेवेदं पूर्वसूत्रप्रयुक्तमंत्रशब्दार्थलक्षणाभिधा
 नमिति नात्र श्यमिदं मर्थतो करणं पूर्वशक्यं हि वाक्यमात्रे मण्यदाहृत्य विधानपितुं। माष्यकारमुसू
 त्रकारोच्चारितमंत्रशब्दादरेणोपवाप्य विशेषमाहातच्चोदकेष्विति। तदभिधानं चोदकं प्रयोज
 कं पेषामिति ब्रूवीहिः। अर्थप्रदर्शनमात्रार्थतुषष्ठी कथनं नाप्ये। अथेतृचद्वयवहारसिद्धेते
 दे प्रापिकविहपुक्ते लक्षणां लाद्यवार्थमुक्ते। धरतिगता नेकद्रव्यप्रत्येक निरीक्षणोपन पुनः वृष्टं

कुरिलीक्रियतइति। तस्मान्मान्येन पृष्टकोराभिधानां श्लोके वंद्यः। अथ योपि हिल ह्याणां नोते
योतिपृथक्काः। लक्षणं न तु सिद्धानां मतेयांति विप्रश्चितः। इतौ लक्षणमेतेषामस्येतत्त्वान्न रूपता। अ
शिषः स्तुतिमेख्येव प्रलभं परिदेवितं। प्रेषां चेषणपृष्टाख्या अनुषंगं प्रयोगिता। सामर्थ्येति मंत्रा
णां विस्तरः प्रापिको मतः। इलेरिवेति दुलिः कक्षयः प्रतिपुनातु शब्दमन्त्रिदेतोत्यनुषंगः। सामर्थ्यमभि
धानशक्तिः। ये मादुष्ववेतस्तएव निराकृतवन्त इति धेवाः परिदेवितं। अमुतः सोममाहरेति सोपरी
पाख्याने विनतपागनुत्मानमृता र्यप्रेषितः कर्णवती। स्मृतिः स्थूणा। शेषे वा स्मृता शब्दः परिशेषसि
द्धत्वात् वा स्मृता लक्षणा मवचनीयमिति सूत्रमनारन्यमिति प्रतिभाति। तत्र शेषशब्दप्रयोगात् स्मृ
णानभिधानाच्च सूत्राख्यानमेवेति दृष्टव्यं। किमर्थं पुनः सूत्रमारन्यते नानन्येतेव यदि मंत्रवाह्या
त्मक एव वेद इति प्रसिद्धमेवेत्। येषां त्वेत्तदप्रसिद्धे। तेषां तृतीयादिप्रकारनिष्ठाकरणा र्थे द्वैराश्रये
ववेदस्येति प्रतिपादयितुमाह शेषे वा स्मृता शब्द इति। एकपुत्रुषकर्तृकमुपाख्याने परकृतिः।

यदुक्ते कं पुना कल्पः॥ पत्रान्यथार्थप्रतिज्ञाते पौर्वापर्यालोचनेन व्यवधार्य न्यथा कल्प्यते। साय
वधारण कल्पना। तयथा प्रतिगृहीयादिति श्रुते प्रतिज्ञाहोपेदिकल्पपिष्यते। विधिलक्षणा मित्य
त्रव। ह्मणवावी विधिशब्दः॥ ॥ अनाम्नातेष्वमेव त्वमाप्नातेषु हि विभागः स्यात्। सूर्याय जुष्टं नि
र्वपामीत्यहः॥ तथा यत्र यजमानस्योर्ध्वयत्रये विद्यते। स प्रवर ४ यत्र वयजमान तत्पत्रादीनां ना
मगृहणं तत्रामधेये पथा सुव ह्मणवायां देवदत्तो यजत इत्यादि। तेषामपि त्रयोदशैस्त्वित्येतस्मात्
क्षणां मंत्रमध्यपातावमंत्रत्वप्राप्तावुच्यते। स्वाध्याये यजमानेषु ये मंत्रयदं श्रुते। ते मंत्रानामिधा
ने हि मंत्राणीलक्षणा स्मृतं॥ किंपुनरेकस्मिन्नपि पदकृत्य माने समस्तस्यैव मंत्रत्वं। कुतो हितप
दमात्रस्यैवेति समस्तस्यैवेति प्राप्तं। कुतः स्वरवर्णानुपूर्व्यादिविशिष्टे हि प्रपुज्यते। मंत्राद्वस्त
तो न्यत्वेन तस्यार्थः प्रतीयते। संप्रदायकालावगतन्यत्वेनैकेन विदप्यः शीतज्ञातं न शक्यते
मंत्रत्वेन प्रत्यभिज्ञानं। अथैकदेशे पितृमंत्रो न्युपगमः। ततः सर्वत्रैव वर्णोपदाविशेषान्मंत्रत्वप्रसं ५२

गातस्मादेकवर्णापायेपिमंत्रत्वासंभवाश्चमस्तद्वतकार्यनिवृत्तिः। अतश्चयथैवतद्विताशेसर्व
व्यववर्तिमंत्रप्रायश्चित्तानावः। एतंमंत्रच्छंदोविषयत्वेनयावतः शब्दाः समर्थेते। तैर्नैववितव्यमित्ये
कपदतदवयवोहेनयंत्रगतसर्वच्छंदसोपाद्वोरालौकिकशब्दप्रयोगः। कर्तव्यइति। अत्रबुमः। ता
वन्मात्रमेवामंत्रइति। कुतः। आकृतीनामभिव्यक्तियौक्येविचित्रपित॥ तासांववेयवाधिक्येविनशि
षुविनाशप्रति। नहिगोर्गदुनिज्ञातेविषाणोवानग्रेगोत्वैतिरोधीयते। तदभिव्यक्तिसमर्थवयवीतसद्भा
वाशकियत्यपिहिसंस्थानेधियमाणेसर्वाकृतयोविज्ञाप्यते। सावेयंमंत्राकृतिर्विशिष्टध्वरवर्णानुपू
र्याद्यभिव्यक्तानकिंविद्विकारदर्शनेननश्यतीतिप्रत्यक्षमुपलभामहे। तथाहि यत्रवर्णविकारो
वावर्णतोपोपिवाश्रुतः। मुरीतरनियोगोवानमंत्रस्तत्रनश्यति। पत्रववनाद्वर्णलोपं विकारंवाकृत्वा
प्रयोगः। एवंकृतोद्देश्यमित्यादौयत्रवस्त्राध्यापकालदृष्टत्रैमूर्पादिपरित्यागेनैकश्रुत्यनियुज्यते। नत
त्रकस्यविन्नमंत्रबुद्धिरप्येति। स्यादेतत्। क्वनसामर्थ्यादिहनाप्येतीति। तदयुक्तं। ववनेनाहिप्रयोक्तव्य

मेतदुच्यते। न मंत्रत्वेन न श्रुतीति न हि वचनविनियुक्तानां व्रीह्यादीनां मंत्रत्वं भवति। अतश्चर्मत्राणां
मेव सतां वचनाद्विनियोग इत्याद्यद्यते। न वा हेति भवेत्तु मंत्रत्वं। मंत्रत्वप्रत्यभिज्ञानात्। अतश्चात्र का
ममिरायेदादीनां मेवामंत्रत्वेन भवतु। न सकलस्य वाक्यस्यानवतरेण मपि भवति समस्तवेदालोचनेन
मंत्रत्वनिष्पत्त्यात्। इह गिरा यदवा मंत्र इहेरा यदवानिह वैश्वर्ष्वानिहैकश्रुतिमानिति स्यादितए
वावधार्यते यथैवमूहादीनामपि मंत्रत्वप्रसंगात्। तत्रापि हि प्रकृतिविकृत्यालोचनेन शक्यमेवं निरु
पयितुं। इहाग्निपदवात्रिवापमंत्र इहसूर्ययदवानिति। नैतत्समानं। कुतः पञ्चवेदिकमन्यत्वं तत्र
मंत्रत्वमिष्यते। व्यापेन कल्प्यमाने तु न शक्यं तन्निरूपणां। वैदिकं ह्यालोच्यैव मवधारणा भवति।
इहेदृशो मंत्र इहेदृश इति। सूर्यादिपदप्रयोगस्तु कार्यवशेन न्याया कल्प्यते। नवमंत्रत्वं पापग
म्यमिति वैषम्यं। ननु वातिदेशोपिवेदप्रकार एवेति सर्वमूहादिकं वैदिकं। इतरथाह्यप्रमाणमेव
स्यात्। न ह्येगोगिभावः प्रत्यक्षानुमानादिगम्यः। तस्मात्सूर्यरापदयोरविशेष इति। अत्रोच्यते।

सत्यमहस्यापितावैदिकचेमतएवानाम्नातेष्टमंत्रत्वमित्युच्यते। वेदभागोहिकश्चित्प्रत्यक्षः श्रूयतेकश्चिदनु
मानादिगम्यः प्रत्यक्षश्रुतत्वाच्चास्मात्तदुच्यते। तत्रपथेरापदादीनां विनियोगः श्रूयते। नैवंसूर्यपाददीनां
ननुसौर्येयवृत्तमित्येतदेवश्रुतिसमवापित्वादेवतायाः सूर्यपदस्यविनियोजकं श्रूयते। नैतन्मंत्रेसूर्यपद
प्रक्षेपंवर्तीति। हविस्सागकालमात्रेणदुष्टवारणाभिधानात्। यस्तुमंत्रेषुतत्प्रक्षेपः सौतिदेशकृतोऽवि
ष्यति। नवातिदेशवचनंन्यापलभ्यत्वादेवाम्नायते। तस्मादनाम्नातविनियोजकत्वादमंत्रत्वंसूर्यप
दादीनी। नत्रेवमतिप्रवरनामक्षेप्योः प्रत्यक्षोपदेशात् मंत्रत्वप्रसंगः। स्यादेवंयदिस्वरूपमाम्नाये
तवचनार्थंनुज्ञात्वाह्यनाम्नातयोरैवप्रवरनाम्नोः प्रयोगात्रमंत्रत्वनिरूपणायामंतर्गतिः। एवंतर्हि
पत्रापि सर्वनामयुक्तमंत्राम्नानेसतितस्यास्थानेन्यपदप्रक्षेपः कियते। तत्राप्यमंत्रस्यात्तथानामे
तिकेक्ति। अथवाविशेषाणांमानंत्यादपुगयकालत्वाच्चास्मात्तुमशक्तेश्चस्वरूपस्यासर्वनामप्रकारे
णाम्नातमस्त्येवेत्यशून्यस्थानत्वान्मंत्रस्याशक्यमेवंनिरूपणंकर्तुं पदत्रयदंनिवेक्ष्यते। तद्वानयंमंत्रइ

ति। इतरथा हि सर्वनामासप्रयोगादेत्वा यदि विशेषात्मानमेवैतत्तेनोपायेनेति न गृह्येता ततस्तदंश
 न्यूनत्वान्मंत्रस्वरूपस्यार्थमेव सर्वनामात्मानं स्यात्। प्रवरतासधेयवदेवविधानात्तदवकाशस्थपद
 प्रयोगः कल्प्येता तस्मादेवमादीनाम्नातान्येवेति मंत्रधर्मः सर्वधोरत्। नतु प्रवरदीनो मंत्रपाठकालेक
 श्रिदपि संस्पृशी। नवब्राह्मणेन रूपं दर्शितं। येन प्रवचनलक्षणत्वान्मंत्रत्वोच्चावसानं न वेत्त। अतः स्व
 विस्तिष्ठमिधानार्थोदकाभ्यां संकले मंत्रे प्रापिते यावन्मात्रमर्थानावाद्यावत्तान्यत्प्रक्षिप्यते। ताव
 ५४ मात्रमेव लोकि के। अवशिष्टं तु तथा प्राप्तमेव केवाकांक्षितं प्रत्यभिज्ञायमानमंत्रत्वेवेति न प्रायश्चित्
 तत्कादसप्रयोगैर्वर्जनीयमिति सिद्धं। अतएवामृगायत्रार्थवशेन पादव्यवस्था। प्रसक्ता तु प्रसक्त्यायति
 तमृगादिलक्षणमिधानं शिष्यस्य तु द्वयवहारगम्यत्वात्कृतं पितृक्षत्रोक्तमूलमभिपुक्तोपदेश
 मेव दर्शयति। क्रियापदानुपादानादग्निः पूर्वमिति पर्यवसिते र्येव तत्र वशेन पादव्यवस्थाननुवा
 शिमील इत्ययिसमस्यायां ततः एकार्यत्वाच्चैव प्रतिपादमर्थः पर्यवस्यतीति नवाद्यमर्थवशेन पाद

व्यवस्थेति। कयं न वाचं अग्निमीलेपुरोहितमिति तावत्प्रत्यक्षं समाप्तोर्थे दृश्यते। परपोः पादयोरसमाप्तद्व
तिवेत्त। न आख्यातानुपगोता समाप्तेः सिद्धत्वात्। तस्मात्प्रोक्तमिहार्थवशेनेति। एतस्य तत्प्रदर्शनार्थत्वा
न्नवत्तवशाद्यावत्तिरित्यनिमिद्धमूलकं॥ ॥ गीतिषु समाख्या॥॥ तेषामित्यनुवर्तते। अत्रापि स एवामियु
क्तोपदेशोपनासः। प्राथम्यायथासुंदधीति पूर्वत्रैव वाच्यं सदनोदनादिहोद। रूते। अथवा। पथानेक
धर्मसमाहाने सति दक्षिणद्वयोरसविशेषमात्रमस्ममधुरशब्दबुपाददोते। तथा सामशब्दो गीतिमन्त्रमित्य
त्रोदाहरणं। ननु वप्रत्यक्षगम्यत्वात् सविशेषस्याभियुक्तोपदेशो नुवादत्वान्नैव प्रमाणं। नैष दोषः॥
प्रत्यक्षमत्रेति करणावच्छिन्नं निदर्शने। एतदुक्तं नवति। यथा सुंदरधिमधुरो गुडइत्येतद्विज्ञाने प्रमाणं
सर्वमभियुक्तोपदेश इति गीतिविशेषणत्वात् पूर्वतरप्रायेण सत्याकृतिवदभिधेयत्वे निर्णेतव्यं। आ
हव। एकस्वदेतशब्देन विशिष्टोपत्रगम्यते। विशेषणस्य वाक्यत्वं तत्र सर्वत्र ज्ञायते। शेषेयं तुः शब्दः॥
शेषेवास्मिन् शब्दवत्समस्तं वाच्यं॥ ॥ निगदो वा वतुं र्यस्याद्धर्मविशेषशेषेयं शब्दइत्येतद्व्याव

त्तनार्थोवाशब्दः वतुर्थमंत्रज्ञातेनिगदः स्यात् ॥ धर्मान्यत्वात् ॥ यदि तावदुद्येनिगदेनेतिविधिः ततोप
 जुर्धर्मताधोमामुदित्यर्थोतरलो अथातुवादः सनैवप्राप्नोतिनिरैकेणविनेतिसेदः ॥ व्यापदेशाद्याव्यप
 देशाश्चमेदः ॥ यजुषिवातदुपत्वात् ॥ अहेबुध्वियमंत्रमेगोपायेतिविधेवमंत्रलक्षणापसंहारात् ॥ वेदेव
 मंत्रसामानाधिकरणेननिगदशब्दप्रयोगाद्यजुष्यापरित्यागेनैववधमेविशेषतपदेशमेदसिद्धेः ॥ परि
 शेषसिद्धयजुर्लेह्यायोगाच्चयजुष्येवनिगदाः ॥ वचनाद्धर्मविशेषः ॥ न्यायप्राप्नोच्चैर्धर्मानुवादत्वज्ञा
 नात्रविधानादितिव्याख्याते ॥ यंलेतेऽर्थवदंतितमुपीशुत्वेनशक्नुपुर्वक्तुमिति वचनादित्युच्यते ॥ अ
 र्थाच्चा ॥ अस्मिवाग्नीदग्नीधिहरेत्यादिवचनेनार्थान्यथानुष्ठातानुपपत्तेः इतिधर्मविशेषप्राप्तिः ॥ त
 थावनिगदशब्दावयवव्युत्पत्तिसिद्धिः ॥ वाचनिकमप्येवोपांशुत्वमनुपकारकत्वेनानंगत्वात्रिगद
 व्यतिरिक्तप्रजुर्विषयंज्ञापते ॥ गुणार्थव्यापदेशः ॥ ब्राह्मणपरिब्राजकवद्गुणेतव्यापदेशमेदः ॥ सर्व
 षामितिचेत् ॥ अतिप्रसंगद्वारेणगुणस्यव्यापदेशनिमित्तताव्यभिचारपतिः ॥ नैव्यपदेशाश्चानतावद

पप
 पप

पप
 पप

तिप्रसंगोऽस्मिन्निगदाने।दित्वाद्ये।विधानात्तनहितमेवनिदित्वात्तस्मैवविधिरवकल्प्यते।नवच्यमिवारित्वं
निगदतित्वेनयजुष्टेसतिधर्मविशेषस्यव्यपदेशनेदनिमित्तत्वात्॥अथैकित्वादेकंवाक्यंसाकांक्षं
वेदिसंगोऽस्मात्॥केविदेतश्चत्रैवाक्यलक्षणात्तन्वावद्वत्ते।तत्रापिकिल्लौकिकवैदिकवाक्यमभवेद्
तुप्रसिद्धिवशेनलौकिकानामेवतल्लक्षणा॥कुतः॥अन्यतोवगतैरहितलोकेवाक्यंप्रवर्तते।तत्रैकार्थ
त्वमिज्ञानात्मुखवोद्यैकवाक्यतः॥लौकिकानां हिवाक्यानां प्रमाणांतरणार्थस्तदेकत्वंवावधार्यते।त
त्रप्रसिद्धेनहेतुनाशक्यमेकवाक्यत्वमवाप्तुं।वैदिकानोयुनरतन्यप्रमाणागमत्वात्प्राग्वक्वात्तदेकत्वा
ज्ञानादज्ञातैर्यतदेकत्वमिद्विर्नास्तीत्येतल्लक्षणात्तुपपन्नेनर्थापत्त्याविपरीतलक्षणाद्रष्टव्यावाक्यैक
त्वादर्थैकत्वमिति।पथैवहिधर्मिणावाक्येनधर्मतरमर्थःप्रतिपाद्यते।तथैववाक्यधर्मिणैकत्वेनार्थैक
त्वं।आहवानित्यंवाक्याधिगम्यत्वाद्यथावाक्यंप्रवर्तते।वेदार्थस्तदसिद्धेस्तुनवाक्यस्यार्थश्च्यता।अ
त्रामिधीयते।देववाख्यानप्रवृत्तस्यजौमिनेःकःप्रसंगोलौकिकवाक्यलक्षणाभिधाने।वैदिकवाक्य

37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 55

五

रामिद्धरत्पन्नानोपपिकलं। यदि वार्थकत्वेन वाक्ये कलमवधाप्रतो वाक्यस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात्तत्त्वत्
पेकत्वज्ञानोत्तरकालभाविना किं वाक्ये कलमज्ञानेन। वक्ष्यामि वपरप्रत्यायनार्थत्वाक्यप्रयोगइति ता
त्पर्यं लक्षणाज्ञानापेक्षा आहणां पुनरुत्पत्तौ नदगते। यथैव प्रवर्तमानं पुनरुत्पत्तौ वाक्यमपि न वेद वाक्या
द्वियते। अवगतार्थत्वेन वादत्वादनोदत्तमेवेति नैकनेकज्ञानमपेक्षते। किं मर्यववेदिकानीलक्ष
णोक्तं। यदि त्वार्थाप्युक्तमेवेति तन्न। भुत्वा तल्लक्षणाभिधायार्थाप्युक्तं लौकिकवाक्यसिद्धि
गश्रयितव्या। न वार्थापत्तिः संभवति। न ह्येतल्लौकिकवाक्यलक्षणाज्ञानमीदृशेनैवैदिकवाक्य
लक्षणेन विज्ञानोपपद्यते। न वै तस्यापि वाक्यलक्षणात्तासिद्धावाक्ये कलमवधानार्थकत्वलक्ष
णार्थाप्युक्तं स्यात्। अपि वा। कदाचिद्वेदिकानामप्येतदेवलक्षणां। अतो तविप्रक्षुब्धं वा किं विदु
वेदित्वा किं तत्वात्तनविनियोगतोषापत्तिः। न तपरि संख्या सामान्यविशेषतेदानुपादनात्। प
दि हि सामान्येनैवलक्षणां क्वचिदभिधाप्युक्तं केवलं यो नुषेपसंबद्धमुच्यते। ततः परि संख्यावशे

५७
५७

नवेदिकानामिदं तावन्ननवतीत्येतावन्मात्रं गम्यते। न तु लक्षणा विशेषेणेकोपलब्धता एवमपि
हि विपर्ययकल्पने संभवति। अर्थाने कलादेकं वाक्ये निराकांक्षे वेदिनागोस्यात् इति। अथ वार्थ
कत्वान्नानावाक्यमिति तस्मादकल्पनेयं। किं च। कथं वार्थानपेक्षत्वे वाक्ये कले प्रसिद्धानि। न
हि वर्णाश्वरूपेण ज्ञानेनैतन्निरूप्यते वाक्ये कले द्वैतार्थे कले वधार्यमाणे वश्यमर्थनिरपेक्षवाक्ये
कले प्रसिद्धानि। न हि वर्णाश्वरूपे कलमवगांतव्यतया। न च तस्यावधित्वेन किंचित्पश्यामः। व
र्णाज्ञाने वर्णमहस्त्वेव। तथा हि। अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्ये कवर्तिषु। न कदाचिन्मातिर्दृष्टा
वाक्ये पत्रावधारणे। तस्मात्पदेषु प्राक्सुसूयमाणेषु दृश्यते। विस्मयमेकमर्थस्य तावतामेक
वाक्यता। लोकमंत्रवाह्येणैव्यभिचारिणो देकवाक्यलक्षणा मिति स्थितं। पतुन प्राग्वाक्य
दर्थतदेकत्वावधारणमस्तीति। अत्र बुभुभः। पदार्थः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते। लोकसि
द्धेर्न तत्रास्ति वाक्ये कल्पनिमित्तता यदि हि वाक्यं पदवद्वाचकं भवेत्। ततस्तदेकत्वानेकत्वानु ५७

वर्णितावाक्यार्थस्यार्थस्यान्युपगम्येत कदाचित् यदा तु पृथगुच्यते तदैव रितरेतरनिरपेक्षैः स्वरूपपद-
ार्थेषु तैः सुतत्संसर्गादेव पदव्यापारानपेक्ष्य वाक्यार्थप्रत्ययान्वयः भवति । तद्वशेन तावेति पदाति एकवा-
क्यमित्यवधार्यते । न तदा वाक्यतदेकत्वयोर्व्यापारपश्चात् । तस्मादधिरोधः । भावनैव वाक्यार्थः
स्वकारकविशेषिता ॥ तस्मात् शब्दाय तेनित्येनेदः शब्दांतरादिभिः । पश्चिन्मदसमूहे शब्दांतरादिभि-
र्न भावनांतरं प्रतिपाद्यते । तस्यैकवाक्यत्वे भावनीतरापेक्षयाना नोत्पद्यते । तच्चैतदुक्तं यमप्यन्यतए-
व ज्ञापत इत्यनिमित्तं । वाक्यैकत्वमर्थैकत्वस्य । तस्माद्यथा भाष्यमेवं व्याख्यातव्यं । तेदलक्षणमे-
व प्रस्तावेन तद्देदस्त्ववाह्यं जुः सामात्मको निहितस्तद्वीतरनेदाकीक्षायां सकृत् सामाना मध्य-
तृप्तिद्वेनेदलक्षणं न क्रियते । यद्वा पातप्रश्लेषपटितत्वाच्चलक्षणादिविना तेदज्ञानमस्तीत्या-
रम्भते । ननु भिन्नप्रतीकविनियोगात् तद्देदं सत्यतीति न तावत्सर्वेषामेव ब्राह्मणविनियोगोक्तिः ।
नवोत्तरादिः पूर्वातलक्षणमित्येतद्देदववनेत्यापेक्षतुम्भकारैरात्मीयब्राह्मणविनियोगोक्ते

तदुक्तमिति न्यापस्य लक्षणा मुख्यतो तत्रावपवत्युत्पत्तिवलेनाहयावते ज्ञातइति। सर्वमंत्राणां भ
ननयजेतानेनयजेतेति हि प्रथमं प्रकरणं मानानुमितवाक्यविनियोगो भवति। ततः साक्षात्
यागसेवध्यासंभवानतदुपकारिप्रकाशनेन तैरिष्टं भवतीति कल्प्यते। तेनोच्यते यावता पद
संश्लेषेन स्मार्यते यागसाधने। तावद्यजुश्च वाक्यं वसक्तव्यत्वान्निर्गुण्यते। वचनाहं हि वाक्यं का
५८ कार्यसमर्थवत्तदहं भवति। नन्यूनमधिकं वा तावतेव वेत्यते। तत्तु कीदृशमित्येकार्थसाकांक्ष
वपवंवेतिलक्षणां देहशरीरे देकां येन यजुस्ततोधिकं तश्चाक्योतरं पञ्चमि रंतरं वेत्युक्तं त्वत्पेवं स
र्वत्र पुरस्तात्पुस्त्वा वै कार्यत्वसमर्थपदपरिग्रहेण समर्थविमोके नन्यमिन्नानि पञ्चमि कल्प्यंते।
तेनैकवाक्यलक्षणा तैर्वा र्थात् यजुर्मदेवाक्यमेदलक्षणापोः सिद्धिरित्येतस्माच्चैत्रकारणादि
त्पाह। किमुदारणमिति अभिधेयवाचिनमार्थशब्देऽप्युहीत्वालक्षणादप्यसमावेष्ट्या संभावन
पापकृति। तथाहि। एकार्थत्वे पदस्य स्यात्सा कीदृशक्यवन्नतत्। साकांक्षावयवः संश्लेषस्य ५८

कार्येन विद्यते। यदस्य ह्यकृतिर्नैकार्यं भवेत्। न तु तदवयवानो वर्णानां प्रकृतिप्रत्यययोर्विविक्तगो
माकांक्षितमर्थप्रत्यापरशक्त्यभावात्समूहावयवास्तु पदानि विविक्तगोपरस्परमाकांक्षंति। न चेषामेकार्यं
त्वे प्रतिपदमर्थनेदात्तसमूहस्य व्यगर्थतराप्रसिद्धेः। अतो लक्ष्याभावादलक्षणमेतदिति प्रयोजनवा
च्यमिप्रायेण देवस्य त्वत्पदाहृतं। न विति परस्वामिप्रायेण प्रकथ्यति। पदार्थदार्थव्यतिरिक्तः कश्चिदेको
निर्भागो वा कार्यो नास्ति। तदा तत्तत्पदार्थधर्मावेव सामीप्यवशान्तेषां गम्यमानो जेदसमर्गो स्यात्तामस
आह। तथाप्येकार्यतान स्यात्। कथं। जेदो नाम पदार्थानामवच्छेदत्परस्परं। स च प्रतिपदार्थत्वान्नेक
त्वे प्रतिपद्यते। व्यक्तिपदार्थपदे सर्वव्यक्तीनां गवादिपदे नैवोपात्तत्वादि शेषशब्दैः शुक्लादिभिः। कृष्ण
दिवावच्छेदमात्रं वक्तव्यं तत्संसर्गः। पदार्थोत्तर्गतत्वात् न वा कार्यो भवतीति तदुपमर्जनस्येष्टं। जेदो ग
ह्यते। स च यथाशुक्तशब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिन्यो मिथ्यमानत्वात्कृत्येवं शुक्लशब्दस्यापि गोशब्देना
श्चादिन्यो निवर्तितस्य भवति व्यवच्छेदनानात्वाच्च नास्त्येकत्वे प्रमाणं जेदसामान्यग्रहणो वा सर्ववा

कथार्थकत्वप्रसंगात्पदानुत्पत्तेरद्वयतः पदार्था एव वाक्यार्थः तदा सिद्धमेव नानात्वं । तथा संसर्गापि पदार्था
 नाम न्योन्येनातुरं जनने । एकैकत्र तदप्यस्तीत्येकत्वेन प्रतीयते । अकृतिपदार्थपक्षे शुक्लत्वमेतत्त्वयोः स्वर
 पेक्षानिहितयोः संनिधानादितरेतरातुरं जननमर्थसिद्धते दो वाक्यार्थः सवगोले शुक्लत्वसंसर्गः शुक्ल
 त्विगात्वं संसर्गसामर्थ्येनैकव्यक्त्युपसंहारात् उपलभ्यत इति नाना यद्यपि वक्तव्ये विद्विपदे स एव । न
 पत्रापि संसर्ग इत्येकत्वं गम्येत तथापि वद्वपदे पेन पेन प्रदेशेन पदद्वयं संसृज्यते । तेन संसर्गत्रयाप
 लब्धे रनेकत्वं । किंच । अत्र प्राधान्यात्पदार्थानीधर्मावेतावुभावपि । धर्मितेदेन निश्चिते तद्व्यकथमुपा
 श्रिते । यावद्विप्रयोजनैकत्वं नाशीयते । तावत्स्वतंत्राः पदार्थानैकत्वमापादयितुं शक्यं तद्विप्र
 थक्पृथगोवनेदसंसर्गावनुभवति । तस्मादपि नानाः यद्यपि वास्माकमाकृतिपदार्थकत्वा नैवने
 दो वाक्यार्थत्वेनाभिप्रेतः । तथापि पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेणोपन्यस्तः । सिद्धांताभिप्रायविवर
 णप्रयोजनवाचित्वादर्थशब्दस्योपपन्नो एवं सत्येक एव कश्चि सदर्थः प्रधानसूतः तद्विशेषणत्वे

नेतरोपादानमिति सर्वेषां च तद्भेदात्तत्वे सर्गावैको भेदः संसर्गावेत्यपिशक्यं बहिरितुं। तस्यात्कर्मसमवा
पित्वेन दृष्टार्थत्वत्। अशेषसवित्रादिपदार्थविशिष्टं निर्वापप्रकाशने समस्तस्य पदसमस्तस्यैकं
प्रयोजनमिति सिद्धमुदाहरणं। परस्मिन् निर्वापप्राधान्यमज्ञात्वा पृच्छति। तनुश्च देवस्य त्वेति। सिद्धांत
वायाहीयदिति विधायीत्यनुषंगस्तत एव स तानुषंगस्तद्गुणभावे न्वेति। न तस्य गुणभावः प्रयोजन
वत्वात्। सवित्रादीनां वा कर्मसमवायादित्येकगर्ह्यत्वं। अथ किमर्थमुक्तयं ध्वनितमिति पेषी संहृताना
मेकप्रयोजने त्वंतेषी तदशक्तेर्यस्मान्नामेकांतेनेव साकांक्षत्वं भवतीत्यवाच्यं तत्। अथवा विभज्यमान
साकांक्षत्वं संहृतैकप्रयोजनत्वेन विना तत्तवति प्रत्येककार्यधुनिनपेक्षप्रवृत्ति सिद्धेः। अतः साकांक्ष
त्वाविना ताविचैनेवेतराक्षेपात् तन्मात्रमेवामिद्यतव्यमिति प्रत्युदाहरणं दर्शयति उच्यते। पुरोडा
शविभागप्रकाशनमेकं प्रयोजनं निरपेक्षाणां दृष्टं। निर्वापे दत्तोत्तराणि विभागानां त्वपरिवोदना
संस्तविशेषानुपादानात् पुनः पुनः। प्रयुक्तस्य तानुषंगदोषात्तावादुपपत्त्युच्यते। तत्रोच्चरं न तावन्नि

रयेद्रसाधननेदादपि क्रियानानात्वमिति वसामः॥ साधनप्राधान्यं तु प्रत्यक्षमेव। एतत्कृतोपविशे
 षः कर्मानंगत्वादनादराणीय इति सामान्यप्रकाशनादेकार्थत्वं। तस्मिन्मौदेत्यस्य पूर्वोपेक्षितत्वे स
 त्पि प्रयोजननेदाद्वाक्योत्तरत्वं। तस्मात्संहतयोरेवलक्षणात्वे॥॥ समेष्ववाक्यभेदः स्यात्॥॥ येषां
 मट्टश्रमानकर्मसमवेतार्थत्वेन लेगिकविनियोगात्तावेन वचनाद्विनियोगः तेषां प्रागृष्टार्थमंत्राव
 धरेकमंत्रत्वे पुक्तं। तथा हि कल्थस्तेषामट्टश्रोत्र्यः सवाल्यः स्यात्। प्रमाणावात्र। कल्पितेव तदेकत्वे।
 साकांक्षास्य विधायिताः॥ यदा हि वक्त्रदृष्टकल्पनानि। प्रमाणकेत्येकदृष्ट्वा सर्वभ्यः कल्पितं भव
 ति। तदा प्रत्येकसाधनशक्त्यसावादि न ज्ञमानसाकांक्षत्वमस्तीत्येकवाक्यता। कथं पुनरस्मिन्
 न्दोप्रतीकभेदेन विनियोगदृष्टेत्वेति शास्त्री छिनत्ति कुर्जचेत्यतमास्ति इत्येवमादिः कथं यत्कृती
 वाययति इति बहुत्वनिर्देशः। तदुच्यते। एकोऽपि बहुभिर्भेदः प्रतीकैर्विनियस्यते। पुनः पुनः प्रयोगा
 च कृप्रीरित्यभिधीयते। आदिमध्यावसानग्रहणैर्नैकोऽपि मंत्रः। तत्र तत्र विनिपुज्यमानेन पीड्यते॥ ६०

यावद्विनियोगं हि सकलमावर्तमिष्यते श्वंडः स्यात्प्रयोजकत्वात्। कल्याणं कल्याणमिति वपुनः पुनः
प्रयोगादेकवाक्यत्वेऽपि बहुवचना विरोधः। उच्यते। नैमदेवं रूपं दुत्तरकाले हि विनियोगप्रयोगो
जने। तस्मात्स्वागेव तत्कृते नैमदेदपरीक्षणं। तिष्ठतु तावत्प्रयोजनकल्याणं विनियोगवाक्यं वा
नस्ति दुत्तरकालं स्वरूपमिति रूपं पुनः अज्ञात रूपस्य विनियोगाशङ्केरविनिपुक्तस्य प्रयोजन
कल्याणं रूपं प्रत्येकं निरपेक्षं रूपं यावादेवावधार्यते तत्कालावधृतते दानुवर्तित्वं वप्रयोजन
न विनियोगयोः प्रमाणवच्चानेकमपि कल्याणीयमित्यक्तं रूपोपलब्धिवेलायी चेषेत्वादीनां नपर
स्मरसाकोक्तत्वं मेकप्रयोजनत्वं वोपलभ्यते ततश्च निःप्रतिद्वंद्वेवधारिते नैदपश्चान्न किं विदेका
त्वापादने कारणं संभवति। न च प्रागुपलब्धस्य कोक्तत्वं कल्याणितुं शक्यते। तेन च विनायराद्ये
कप्रयोजनत्वं न वेत्तथाप्येकागवैकल्यादेकवाक्यत्वाभावः। किमु तयदा रूपं नैदान्ममप्यद्विनियो
गमेदस्मदेदाच्चादृष्टार्थत्वेऽपि प्रयोजनानेदः त्वत्पक्षे वावश्यं श्रावद्विनियोगं तेन न भवितव्यं। इ

यांसु विशेषस्तव समस्तानां चानां मवस्तेभ्यः॥ न वेषामदृष्टार्थत्वं वा ह्यणोपदिष्टदृष्टिना द्भीत्या
 दिसा धनवत्वात् तद्वलेनैवैषां पावता विना बोदित करण सामर्थ्येनास्तिता वदना म्नात मापि कल्पनी
 यं यद्वा यथैव रथषोषेण माहेद्रस्य स्तोत्रमुया करोतीति वचनादवोक्तस्यापि विनियोगमात्रानु
 संधानेन तस्मै चानि मुख्य विद्मत्वं भवति। एतमिषेत्वा दीनां छेदनादि स्मरण हेतुत्वं। उभयमपि
 चैतत्प्रमाणावदिति सूत्रकारैः कैश्चिथं विदुः श्रितं। सर्वथा त्रैकमयं वसितव्यं विकल्पवाक्यप्रयो
 गासंभवात्। अवावकप्रयोगानुपपत्तेश्चाद्याहारः॥ अथवा यथाम्नातपथा विनियोगानुसार
 न्तादृशेनैव स्यर्तुसंस्काराथानेपतितव्यं। तत्रानुष्ठानप्रतिपादधीनो न्यतरपरिग्रह इति दृष्ट
 प्रयोजनैर्मेदादीपिसिद्धो वाक्यभेदः॥ किं व॥ अन्योन्यस्वरूपे द्वाणां कार्यान्तरे निघेणतः। प्रत्ये
 कं पागहेतुत्वाय जुस्वमवकल्पते॥ तथाप्यर्थज्ञेन कल्पता मित्येवमादीनां निराकांक्ष भिन्न
 रूपोपलब्धेनैकत्वापत्तिः सत्यप्येकार्थत्वेनैव तदस्ति। आपुः कल्पनादीनां त्विन्नत्वात्। नि

वापवदभेदइतियेत्। नाकृतीरिति मंत्रवदुत्वावोदनायाः प्रत्यक्षत्वात्तद्वदहतीव दंशानामकर्म
गतावादविवक्षायां सत्यां मंत्रोच्चारणमात्रं प्रयोजनं। तत्रवदद्याः कृष्णयः श्रूयंते तद्देवश्वनाथ
भेदमतेराज्ञवतीत्यज्ञरोपसज्ञानमूतोर्येनानालेनाश्रीयते। कृष्णिविशेषवचनं वदृष्यार्थमिति
मंत्रवदुत्वापादनार्थत्वात्प्रथमाविभागाइति। सङ्कृष्टनिर्वापेवेत्तद्वदहतीव दंशानामकर्म। पुनपुनरु
च्चारितशब्दोपि प्रथमाविभागः साधनेभेदे सत्यपिनमिद्यते। तथा कृष्णित्तेदोपिन न विष्णुतीति मन्य
ते नैतदेवमित्युत्तरं सामान्यविवक्षानुपयोगात् अथवा सिद्धे वाद्ये यथा विसर्गे नैतदेवति
त्रमभेदप्रतिषेधमेवैकवाक्यभूतमेवोत्तरं ददाति। ननु भगोवीविभजत्वित्यादीनां विभागवाक्या
नामपि भेदोक्तो वेति नोपन्यसनीयं। एवं तर्हि नैवेदमभेदप्रतिपत्त्यर्थं किं तर्हि दृष्टान्तेन सहैकत्वा
पादनपरत्वात्तदीयविकल्पापादनायोपन्यस्यते। प्रथमविभागे तथात्र विकल्पः। कस्मान्न
भवतीति नैतदेवमिति। समानविषयत्वे विकल्पो न भवति न वेह सामान्यविवक्षायेन वि

नागरे कार्यत्वं वेत्तुं कृत्तिविशिष्टापुराद्याशासनपरत्वात्। विनागे हि साधनानामप्रयोजनत्वं
 त्सा मन्यन्तुतक्रियाप्रकाशनपरत्वे इह पुनः नापुरादीनामाश्रयत्वेन प्राधान्यात्तद्विशेषात्वे
 न ह्यस्युपादाने। नत्वापुरादिविशिष्टासांप्रकाश्यते। निःप्रयोजनत्वात्। अथापि क्रियाशब्दो
 तथापि तद्देदपरत्वाच्चानार्थत्वं। तेदपरत्वे च पूर्वोक्तमेव दृष्टार्थमुच्यते। अथ वा कृत्तृत्ववय
 तीति नेवमंत्रपरः कृत्तिशब्दः। कथं तर्हि क्रियाबहुत्वमिधान एव शब्दानामर्थतंत्रत्वात्। अतस्त्वं
 बहुत्वसंख्यया कर्मनेदाद्विशेषणकृतनेदासपराधमंत्राणीतसरत्वे बोधितार्थनिवृत्त्या दृष्ट्या
 र्थत्वाभिद्धाभिन्नार्थता। कथं पुनरस्मिन् न देवावयनीत्युच्यते। शब्दपदार्थकोट्यपंप्रयुज्यते। नैष
 दोषः। उक्तयत्र प्रयोगात्। यथैव हि शब्दब्रुतंप्रपुंजानो वाचयतीत्युच्यते। शब्दपदार्थको तथैव प्रः
 शब्देनार्थवतीति तस्यापि प्रयोजको वाचयतीति। तस्मात्कृत्तिक्रियाः शब्देर्ज्ञमाने वक्तुं प्रवृत्तम
 च्च पूर्ववतीति अयमर्थो विज्ञायते तत्र काशनेन वभिन्ना एवमंत्रादृष्टार्था न वंतीति वाक्यनेदः॥ ६२

नुसंगोवाक्यपरिसमाप्तिकृतेषु तुल्ययोऽजित्वात् ॥ ज्योतिष्मोमेतिसाणामुपसदा मादावायेयीवि
हिता अत्रिमनीकमिति । तत्र प्रथमापाः क्रमेपातेश्च ॥ पाशयेति निराकांक्षोमेव आम्नापते
उत्तरयोस्तु साकांक्षोयाते अग्रेरमाशपायाते अग्रेरु राशयेति तत्र श्रीलिंगपञ्चद्वनिर्देशस्य श्री
पदार्थनकेन विद्विना परिपूर्णता नास्ति । नापरिपूर्णेन व्यवहारो वक्तव्यते तत्र तदन्यथानुपप
त्यावश्ये परिपूर्णा समर्थो वाक्यशेषः कल्पनीयः कुतः न्यूनवाक्यप्रयोगो हि वेदेनैव समाश्रितः
कश्चित्कापि स्थितः शेषः सोऽत्रेष्टव्यः प्रपल्लतः ॥ न हि वेदावाक्यानां प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं । तद्
देवं ह्यनुमानादीन्यपि प्रमाणानि सर्वे प्रमाणप्रत्यक्षमयेव धर्मेनाभावः परिच्छिद्यते तदिह
प्रत्यक्षानुपलब्धे वाक्यशेषेन तावत्येवोपरंतव्यं । पद्यनुमानादीन्यपि निवर्तिष्यंते । तत एता
वानेवाप्येमेव इति कल्पयिष्यामः ॥ अथ तु तेः कश्चिदवगम्यते ततस्तस्य सहितोऽयमेव सकलः
प्राक्तस्मादून इत्यथावस्थामः न दिहार्थः प्रस्तावश्चामान्यतः कश्चिदस्ति शेष इत्यथवस्ये ॥

ततश्चात्रावस्थानवसद्धोऽनमिदं वाक्यं न प्रयोगार्हेतत्र शेषाकाङ्क्षा लौकिका कल्पनीयाऽतएव
 दिक एव पूर्वमंत्रस्तः तत्रैवर्षिष्ठेत्यादिरनुषङ्गव्यवृत्तिसंशये लौकिक इत्याहा तथा हि नान्यत्रो
 ऽसहजो गन्तुं वैदिकं संनिवेष्टनं। यथेष्ट विनियोगं नु सर्वाथं वस्तु लौकिकं। यथेवाहवनीयादयो
 वैदिकास्तत्रिर्दिष्टकार्यव्यतिरेकोण निवर्तते। तथैव वैदिकः शेषोपत्रवाक्ये समाप्तापेन विविनि
 पुक्तः सतन्निवेष्टनत्वा नान्यत्र प्रयोगे रुमते। लौकिकः पुनरनिवद्धवा मन्त्रार्थाः सर्वाकाङ्क्षा पूरणा
 प्रापिनियुज्यमानो न विनुध्यते। तस्मात् लौकिकः। तत्र यदि वैदिकमापिरवितवाश्लक्षुत्प्रयोगं
 रवटितव्यादवैदिकं मवानः प्रयुक्तो न केन विद्ध्यते वैदिकबुद्धिस्तत्र तत्र न कर्तव्या तथा हि। ता
 नि वैदिकावर्णाभारतादिनिर्वेशितास्त्वाध्यापनियमो हि त्रालो कबुध्या प्रमुञ्जते। यदि चानंत्यु
 विशेषादुज्जशयेत्यनेमापि संबंधोभ्युपगम्येता ततो यथानिवेशप्रयोगात् पुरस्तादेवास्याप्रयो
 गाप्राप्नोति तस्मादपि न वैदिकः शेष इति प्राप्त उच्यते। विमुक्तावापृत्तौ वेदे लौकिकावसरः। ६३

तिः तद्वापराविमो कश्च सकला चेषणा द्रव्ये वैदिकस्य वाक्यस्य वैदिकः शेषः पूरणं मोनलैकिकभ्यो
दनालक्षणधर्मे नियमात् पदानुवेदः सर्वात्मना विषयमात्रेण प्रत्यक्षवापारो दृश्यते तदालौकिकमप्य
नुज्ञानाति सावाच्ये घणा पथा सन्निकर्षप्रवर्तते ॥ तत्र अदृष्टः प्रकृतावर्यः प्रत्यये विष्यते पुनः ॥ पदे स्मि
न् ॥ लङ्वास्तु पार्थती पः पदांतरे ॥ अस्मिन् वाक्ये विनस्य चिन्मन्गो वाक्यांतरे ततः वाक्यांतरे विनस्य चिन्म
न्यः प्रकरणे ततः यदि प्रकरणे न स्यात् नम्यः प्रकरणे तरे एकस्मिन् चर्चसा काक्षे मिहिते प्रकृत्या प्रत्ययेन
वस्तुसंबंधसंमर्थमर्थो तरे पदिता वदृश्यते तंतोर मणीयमथ न दृश्यते ततः प्रमादालस्य परित्यज्य प्रकृ
तो प्रत्यये वाच्येष्टव्यः तपो रधि वेत्त दृश्यते ततः पुस्त्यादानं नरोच्चारित पदांतरे न वेद नंतरे लभ्ये तैकत्ति
रद्व्यंतरादिव्यवहिते ॥ यदि नुस्ववाक्ये न लभ्यते ततस्तै नैव क्रमेण प्रकृतवाक्यं ॥ तरे वाक्यांतरे धल न्यमाति
यथा प्रकृत्यापमाननुसारेण प्रकरणांतरे ॥ यदानु तत्रापि न लभ्यते तदालौकिके पि वेत्तो पलभ्यते न
स्तीत्येवमधार्या कांक्षा बुद्धिं ज्ञातिले न परिकल्प्य निराकांक्षी कर्तव्यं सर्वत्र वा संकिं कृष्टे न लब्धे

द्विप्रकृष्टोपिवैदिकः स एवावैदिकस्तुत्यात्प्राप्तः सन्निहितोपदातादिह हस्त्रा शपाह रस्त्रायावक्ययोः शेषः
 स्वपदवाक्ययोरलक्ष्यमानताद्वाक्यीतरेतूनमित्युपसंख्यते। सवपादगाकांक्षितस्तद्गोवैकस्यानंतरं
 पुरस्तादुपलभ्यते। अन्यस्य व्यवहितः। यद्यपि वासोप्रयमं मंत्रेकतार्थत्वात् न तावाकांक्षति। तौ तुतेन वि
 नानुपपद्यमानावान्न समापेन्यस्यानाम्नानादेवंपुत्रुषं प्रयुजाते। सर्वसमीपे सकृत्पट्टिमुमशक्यः
 प्रमाणान्तरलक्ष्यत्वात्पुनः पुनरत्रावितोपमावयोरप्यर्थनाम्नातः शेषो नैकस्यैव संविधिविशेषनिमि
 त्तत्रात्राकल्पितव्यदिति। यद्यपि पुरस्तादलोच्यते। तथापि पत्प्रदेशवर्तिनताभ्यामाकांक्षितः त
 त्रैव विनिपुज्यते। कुतः प्रतीतिमात्रलाभार्थं तत्प्रदेशे सपद्यते। योग्यत्वात् सन्निवेशे शक्तपूर्वमंत्रवद्विष
 तो। सहिसक्तदाग्रायमानः सर्वेषामीप्सिते प्रदेशेन शक्यः आम्नातुमित्येकस्मिन् यथा क्तममाग्रात इतरपश्च
 पावताबुद्धि विषयमापद्यते। ततश्च गृहीतः स च पमपि प्रदेशांतरे स्थातुममर्थः। ताम्यामपि वानन्यच
 त्ति चैननाकांक्षितः पूर्वत्र परस्ताद्वावितयादृष्टसासामर्थ्यः परम्नादेव निवेश्यते नाप्यकारेणानुप्र

यमद्वितीयधोमेघोपाठादृष्टमाणाविशेषशेषउत्तायोः स्थानं नैर्मातृवसंबंधीत्युक्ता तृतीयस्य व्यवधानो
दसंबंधमाशंक्यार्थिश्चाविशेषस्तु नयसमुदायापादने नावधाने साधिते समुदाये शेषचमेव प्राप्नोतीत्या
शंक्यतर्हितस्याप्रयोगादहंवात्प्रयोगाहं समुदायिसंबंधः॥ तत्रापितयोः प्राधन्यादन्यथावनेराकांक्षा
नुपपत्तेः प्रत्येकं सकलशेषसंबंधसिद्धिरित्यवधार्य पुनर्व्याख्यानांतरमारब्धा अपि च साकांक्षस्य संनि
धाविति तत्रैकैश्चिद्धारयानविकल्पा एवेत्याश्रिते अपरैरुच्यते। पूर्वोपरितोषादुत्तरं कृतं किं कारणमि
ति। न तावत्समुदायत्वं केन विनिर्मितं तयोः॥ पुनः प्रत्येकनिर्माणेन बहेतुः प्रतीयते। समुदायत्वं त्वेकका
यत्वेनैकशब्देन यादनेन वा जवेन। न वा त्रैकमप्यस्ति। न विदमेककार्यत्वं मेकवाक्यशेषग्रहाणां नाम।
अत्रानुखलुमेवाणां कार्यविज्ञानं। अतावत्समुदायत्वं केन विनिर्मितं तयोः॥ पुनः प्रत्येकनिर्माणेन बहे
तुः प्रतीचोक्तयोः स्यात्। कथं तत्कार्यमित्युच्यते शेषश्चासौ तयोर्ना तद्वशेन समुदायत्वापत्तिर्युक्ता पश्चादपि वा
समुदायिन्यामेव तस्य संगतिरिष्टेति आदित एव समुदायत्वं न लप्सते। पदिवत्समुदायत्वं मातृत्वतः पुनः

प्रत्येकं संवधे इति राज्ञेकपुत्रकीडापद्येतत्पुरस्तादेव प्रयोगः प्राप्नोति। तथा नूतेन समुदायानंतर्था
 तानवागृह्यमाणविशेषत्वं देशभेदनिमित्तं तत्र भेदात्। प्रथमस्य ह्यसौ यथा कीदृशे तद्देशे स्थितो नो
 न्तरयोः तस्मादिदमेव व्याख्यानं॥ अत्राकांक्षासंनिधानं वयोप्यतावेति वचनं संवधकारणत्वेन क
 र्त्तव्यं नंतरं श्रुतिः यो हि ब्रह्मना संवधित्वेन समुदायमाप्नोति। तस्यावश्यं भावो केनानंतर्था मिति न तदेव त
 दी संवधकारणत्वेनाश्रीयते तत्राप्येतस्मादेव कारणत्रयसंघसिद्धेः संनिधिविशेषाच्च तदाश्रय
 स्य प्रतिपत्त्या भवति भ्रंतिः सात्राप्येतुसाकांक्षयोऽप्यसंनिहितसंवधोत्तरदर्शनात् निवर्त्तते। यथा धात्व
 र्थादिविधिवुद्धिर्गुणः दुपदानसामर्थ्यात्। एवं हित्तत्र ज्ञायते। सर्वार्थोपमान्नायमानः सर्वसाधार
 णानंतर्था संज्ञाद्वैकैकत्वाच्च कस्यचिदेकस्य समनंतरं प्रवृत्ते। तस्मादकारणमानंतर्था मिति हेनि
 धिरिति बुद्धेर्विपरिवृत्तिः सावानं। तर्था संवद्धवाक्यव्यापेव भवति संवद्धपदवावधिरणानंतर्था प्रका
 रणैव। कथं। अनंतरेण संवद्धः स्यात्परस्मात्पनंतरः। ततः पुनस्तदा ३६ः परानंतर्था मश्रुते। यति अग्रे

जाशयेत्यनेनापेक्षितः शेषः परस्तादलन्यमानः पुरस्तरन्यराहत्यालोच्यगाने लन्यतो तत्रैर्विधेति। यदावत्तत्र
तदस्तदाहाराशयेत्यस्यानंतरि नूतः पुनरेवमेव नृतीयेनापि सहस्रं वधायते। ततः परं त्वन्यस्यानान्तानां तत्र वश्ये
वोपत्तीयते। सर्वत्रैव मण्डपुनस्तात्परस्तावप्रसृतैकैकत्राहृद्ये ततेषामनंतरां भवन्तीतावदपेक्षमाणानि
गृह्णाति। यावत्तत्किं विन्योम्यमस्त्ययोग्यं वोपलब्धं ततः सर्वमालावितमुपसंहृत्य निवर्तते। पद्यपि वक्र
मणोश्चरणात्मनिकर्षविप्रकर्षप्रतीयेते। तथापि निश्चलाद्वेदस्यानंतरं दूरस्थे वपुगपदपेक्षासंबंधश्चे
ति। पश्चादवगमान्नप्रामाण्ये कश्चिद्विशेषः एवं वाक्ये पदानां प्रकरणे ववाक्यानीसंबंधोपावत्साकांक्षे
एतत्संबंधार्हणपरस्याप्यनंतरि कर्तुंसमर्थनाय व्यवधाने। अथ व्यवधाने पिच्छे देपीति विरोधिना पदेनाय
वधाने विप्रक्षुब्धत्वेपि नवति संबंध इत्यर्थः॥ तस्मादनुषंगः समाप्तिः॥ अनुषंगत इत्यनुषंगः॥ स एव
मायते अनेनेति समाप्तिः॥ ७॥ ॥ यत्र तावच्चक्षिणः साकांक्षास्तत्रैव मथ यत्र नैराकांक्षं सर्वेषु शेषेषु
एकः शेषः साकांक्षः पच्यते। यथा कित्यतिस्त्वापुना त्वित्येतेषामन्ते अर्द्धे देणे तादिसद्वकथमिति। किं प्रा

प्रत्यनंतरेण संबध्यशेषमेषां कृतार्थता शेषिणश्च निराकांक्षाः किन्ति मितानुषंगधीः ॥ उच्यते ॥ अनंत
 रस्य वाक्यस्य यदि शेषो भवेदर्थी ॥ तत एव भवेदेषत्वा रथा तार्थन सर्वनाक ॥ आनेत र्यविशेषेण ह्ययं पुन
 त्वित्येन संबध्यते ॥ सर्वैक एव विष्टपि वाक्येषु तदेकत्वाच्चा र्थस्याथेकत्वं ॥ न च कारकानां दातृत्वं सत्त्वं
 भवति ॥ येन वित्यत्यादि संबन्धे दान्यत्वं विज्ञायते ॥ तथा हि देणेनोपेक्षमर्थक्रियायेन सकृदसंबन्धेन नुष्ये
 त ॥ तस्मादस्य क्रियार्थत्वाद्या वदेषा युज्यते ॥ तावदवप्रयोगित्वं काश्चानां पवने यथा ॥ अथोच्यते
 एकत्वेयस्यायात्कर्तृविशिष्टाभ्यासायाः कारणसंबन्धश्च युज्यते ॥ तद्विशिष्टैव तेन योजयितव्या ॥ यथैक
 स्यापि ज्योतिशो मस्यमैत्रावरुणाभ्यामविशिष्टस्य पयसा स्या ॥ अयमांशो दितनांति प्रसज्यते पथाय ॥
 त्रैव वित्यन्यादयो न सर्वे सर्वत्र भवन्ति ॥ उच्यते ॥ अयमांशो व्यवस्था हि मिना पूर्वं प्रयुक्तिः ॥ कर्तृत्वं
 रावरोधाच्च वित्यत्यादेरसंकरः ॥ ऐदवायवग्राहाभ्यामानामदृष्टार्थत्वात्तद्वेदकृता अयमांशो व्यवस्थायु
 क्ता ॥ न विहतया किं वि कारणं अस्ति कारणस्य क्रिया प्रयुक्तात्वात् ॥ कारणप्रकाशनद्वारेण सैव कि

याप्रकाशते। सावसर्वत्रादिदिशिष्टात्तत्त्वकाशनमपेक्षते॥ यथाववाक्यतुपादानात्तत्त्वज्ञानव्यापारस्यैव
तिर्निवर्तते॥ नैव मच्छिद्रपवित्रप्रतियोगिकारणांतरश्रवणमस्त्येनैतन्निवर्तते॥ नवकर्तृप्रयुक्तैकर
ण॥ यतस्तद्देहाद्यवतिष्ठेत॥ कारकारणं क्रियाक्षिप्तत्वेन परस्परसंबंधात्तावात्॥ न चैवमपिमंत्रांतर
गतेनापि पुनानुशब्देनास्यसंबंधः स्यात्॥ नैष दोषः॥ दर्शपूर्णमासदृष्टिर्मवतव्यवस्थासिद्धेः॥ इह
प्रयुक्तपुनानुशब्दस्य कार्यतत्प्रयुक्तमच्छिद्रादिविशेषणमत्र त्रयेष्वपि तदेकमिति प्रत्यक्षमवग
च्छामो न तु मंत्रांतरेपि कर्मांतरगतद्व्यांतरगतसेस्कारार्थवात्॥ न चैवमन्येककार्यवान्मंत्रविक
ल्पः प्रसज्येत कुतश्चैवमादीनां संख्यायुक्तविधानादृते समुच्चयः॥ सर्वेषु वैतेषु विपरिवृत्त्यभंगास
न्निधिः संज्ञायते न मंत्रांतरोद्धितिविशेषः॥ तस्मात्पुनानुशब्दोऽयं सर्वमंत्रगतोऽपि सत्॥ अच्छिद्रापह
तः सर्वः पुनः स्तद्वानपेक्षते॥ सर्वाभ्यासांताभिहितेनाच्छिद्राद्योन्यादिना अनन्यगतिकवश्यदायुना
नुशब्दस्वीकृतः सदायुना वच्छिद्रापावित्राण्येवं कल्पिते संबंधेयाएवानंतरः पुनानुशब्दः स एव

६७ पूर्वयोः पीतिकरणसंबंधप्रदर्शनेन वेलायां सर्वनिष्क्रियाः पदार्थाः संतस्तामपेक्षमाणाः सकरणीकामे
वसादयंति इति सर्वत्रानुषंगः एव वा वृत्त्या प्रयोक्तव्ये ते तत्रेण प्रपुंजते तेषां तदालम्ब्यमात्रं ॥ पुरस्तात्प
रस्तादाक्यशेषयोश्चानुषंगिचाविशेषे सति यत्पुरस्तादनुषंगव्य इति कैश्चिदुच्यते तद्विशेषप्रसिद्धि
मात्रमिति श्रुत्यां ॥ १८ ॥ ॥ **व्याख्या नानुषङ्ग्यते ॥** ॥ प्रत्युदाहरणत्वेन संविधेरिदमुच्यते ॥ असंब
द्धतिरोधाने वैषम्यान्नानुषङ्ग्यते ॥ संते वा युक्ता तेन गच्छतामिन्मस्य साकांक्षस्यानंतरत्वादवध्यते ॥ अ
तश्च वैदिकशेषासंनत्वादस्तिलौकिकस्यावकाश इत्युधारितविशेषो बहुवचनांतेनायोग्येनासंबं
धः स्तुत्यापीगिवाभावाद्योग्येनापि संयज्ञपतिनानुसंधयते ॥ अतश्च वैदिकशेषासंनत्वादस्तिलौकि
कस्यावकाश इत्युक्त्यश्वयाधारः कर्तव्यः ॥ अत्र यद्यपि नोच्चार्यते गच्छतां गच्छतानिति वा ॥ तथा
प्यनुसंधातव्यः ॥ अन्यथार्थापरिसमाप्तेः ॥ तस्मान्नानुषङ्ग्य इति ॥ प्रयोजनमनुषंगो मंत्रचात्प्रयश्चि
लं ॥ लौकिके त्वमत्र च मिति ॥ ॥ आह व ॥ ॥ आम्नायमानं ह्यनुषङ्ग्यमानं संतर्गात् मंत्रनिरु ६७

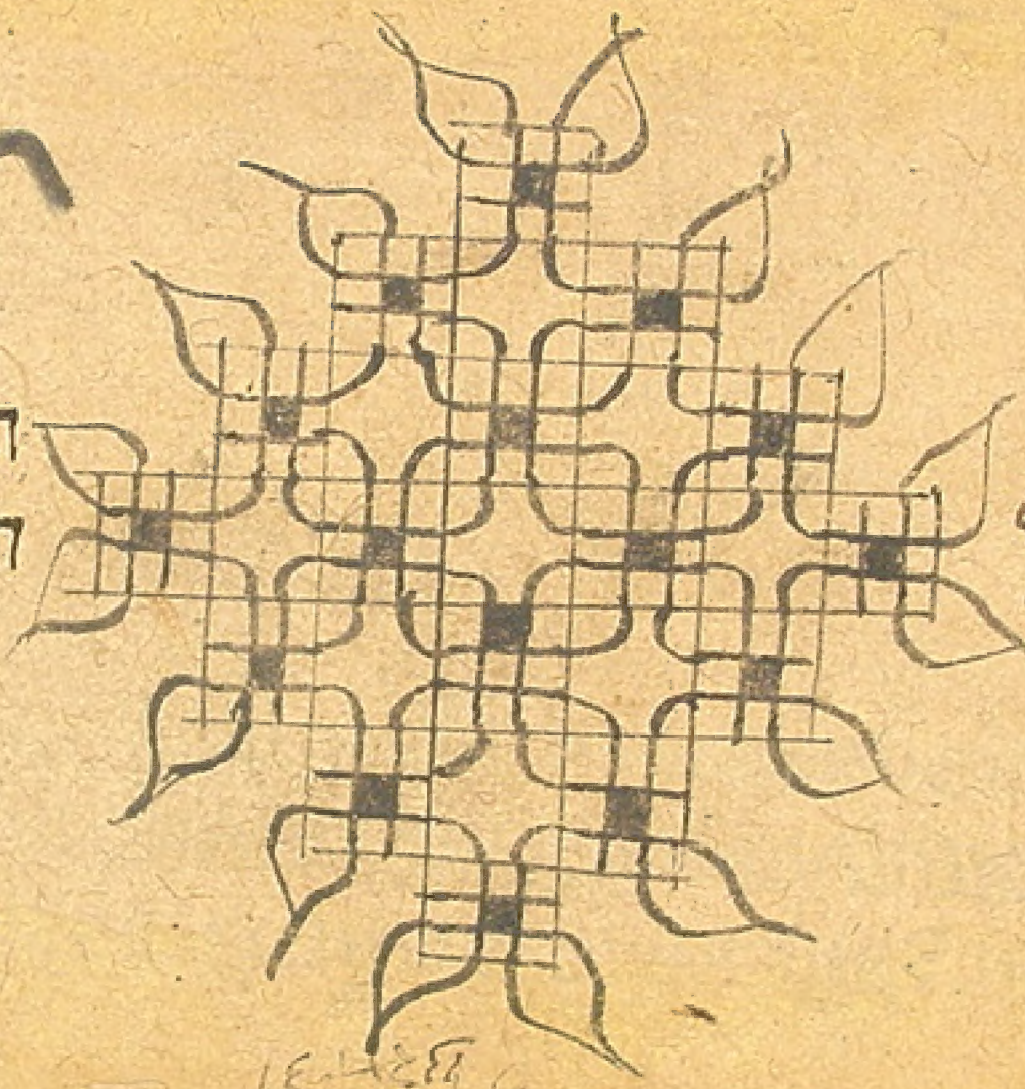
पणायां॥वज्रहादिसाम्पेनतुलैकिकानांनमंत्ररूपप्रतिपत्तिसिद्धिः॥५॥ ॥६॥ ॥इतिश्रीमद्र
द्वकुमारिलस्वामिविरचितेमीमांसाशास्त्रवार्तिकेद्वितीयस्याध्यायस्यप्रथमपादमसमाप्तिमार॥ ॥
शुभमस्तु॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥६॥६॥६॥६॥६॥६॥६॥६॥६॥६॥ ॥६॥६॥ ६८

६८

१०२
२

इति पूर्वमीमांसा
याध्याये प्रथमः

वार्तिकोद्दिती
६:समाप्तः

१०२
२

१०२

६८